

ATATÜRK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

Atatürk Dergisi

Journal of Atatürk

Official journal of Atatürk University Graduate School of Atatürk Principles and Revolution History

Cilt / Volume 14 • Sayı / Issue 2 • Aralık / December 2025

EISSN 3062-0929

<https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniad>

Atatürk Dergisi

Journal of Atatürk

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

S. Esin DAYI

Department of History, Atatürk University, Institute of Ataturk Principles and History of Turkish Revolution, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

ASSOCIATE EDITORS / YARDIMCI EDITÖRLER

İsmail EYYÜPOĞLU

Department of History of the Republic of Turkey, Atatürk University, Faculty of Literature, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Asaf ÖZKAN

Department of History, Atatürk University, Institute of Ataturk Principles and History of Turkish Revolution, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

STATISTICS EDITOR / İSTATİSTİK EDITÖRÜ

Mehmet Suphi ÖZÇOMAK

Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Econometrics, Statistics, Erzurum, Turkey
İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri, İstatistik Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye

FOREIGN LANGUAGE EDITOR / YABANCI DİL EDITÖRÜ

Tevfik DARIYEMEZ

Faculty of Letters, Atatürk University, English Language and Literature, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Erdal AYDOĞAN

Department of History, Atatürk University, Institute of Ataturk Principles and History of Turkish Revolution, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Mustafa BUDAK

Department of Atatürk Principles and History of Revolution, İstanbul University, Institute of Atatürk Principles and History of Revolution, İstanbul, Turkey
İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ömer ERDEN

Department of History of the Republic of Turkey
Ordu University, Faculty of Science Literature, Ordu, Turkey
Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Ordu, Türkiye

Hüseyin KALEMLİ

Department of History of the Republic of Turkey, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Science Literature, Nevşehir, Turkey
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Nevşehir, Türkiye

Zafer KOYLU

Department of History of the Republic of Turkey, Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Arts and Sciences, Eskişehir, Turkey
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Eskişehir, Türkiye

Nuri KÖSTÜKLÜ

Department of History Education, Necmettin Erbakan University, Faculty of Ahmet Keleşoğlu Education, Konya, Turkey
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü, Konya, Türkiye

Tuncay ÖĞÜN

Department of Contemporary History, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Literature, Muğla, Turkey
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yakın Çağ Tarihi Bölümü, Muğla, Türkiye

Makbule SARIKAYA

Department of History of the Republic of Turkey, Ardahan University, Faculty of Humanities and Literature, Ardahan, Turkey
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Ardahan, Türkiye

Serpil SÜRMELİ

Department of Mathematics and Science Education, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education, Samsun, Turkey
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Bölümü, Samsun, Türkiye

Eniş ŞAHİN

Department of History, Sakarya University, Faculty of Science Literature, Sakarya, Turkey
Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

Orhan TURAN

Department of History, Batman University, Faculty of Science Literature, Batman, Turkey
Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Batman, Türkiye

Selçuk URAL

Department of History of the Republic of Turkey, Kars Kafkas University, Faculty of Science and Literature, Kars, Turkey
Kars Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Kars, Türkiye

Atatürk Dergisi

Journal of Atatürk

AIMS AND SCOPE

Journal of Atatürk is a peer-reviewed, open-access, online-only publication issued by Atatürk University. The journal is released biannually in both English and Turkish, with issues published in June and December.

JOURNAL HISTORY

As of 2000, the journal has changed its title to Journal of Atatürk.

Previous Title (1978-1999)

Institute of Atatürk Principles and History of Turkish Revolution

Current Title (2000-)

Journal of Atatürk

EISSN: 3062-0929

Journal of Atatürk is indexed in DOAJ, ERIH PLUS, EBSCO - Historical Abstracts with Full Text, Gale Cengage, and China National Knowledge Infrastructure (CNKI).

The Journal of Atatürk aims to significantly contribute to the academic discourse by publishing manuscripts of the utmost scientific caliber that revolve around Atatürk's principles and reforms. The journal's content encompasses original articles and reviews that adhere to ethical guidelines.

The journal's scope is comprehensive and includes an in-depth exploration of the reforms enacted by Mustafa Kemal Atatürk, among other subjects. This investigation extends to the societal, political, military, economic, and cultural factors that facilitated these reforms, all of which are analyzed through historical scientific methods.

The primary audience for this journal comprises researchers specializing in Mustafa Kemal Atatürk's principles and reforms, as well as both amateur and professional individuals engaged in this domain. It also welcomes anyone with an interest in this field.

Disclaimer

The statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the views of the editors, editorial board, and/or publisher. The editors, editorial board, and publisher are not responsible for the content of the manuscripts and do not necessarily endorse the views expressed in them. It is the responsibility of the authors to ensure that their work is accurate and well-researched, and the views expressed in their manuscripts are their own. The editors, editorial board, and publisher simply provide a platform for the authors to share their work with the scientific community.

Open Access Statement

Journal of Atatürk is an open access publication.

Starting on 2022 July, all content published in the journal is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which allows third parties to use the content for non-commercial purposes as long as they give credit to the original work. This license allows for the content to be shared and adapted for non-commercial purposes, promoting the dissemination and use of the research published in the journal.

The content published before 2022 July was licensed under a traditional copyright, but the archive is still available for free access.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniad/writing-rules>.

Contact (Editor in Chief) / İletişim (Baş Editör)

S. Esin DAYI

Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

✉ edayi@atauni.edu.tr

✉ atailens@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>

☎ + 0442 2314463

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Turkey

Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

Atatürk Dergisi

Journal of Atatürk

AMAÇ VE KAPSAM

Atatürk Dergisi, hakemli, açık erişimli ve yalnızca çevrimiçi olarak Atatürk Üniversitesi tarafından yayınlanan bir dergidir.

Atatürk Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında, İngilizce ve Türkçe olarak yılda iki kez yayınlanan bir dergidir.

Dergi Tarihçesi

2000 yılından itibaren dergi adını "Atatürk Dergisi" olarak değiştirmiştir.

Önceki Adı (1978-1999)

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi

Mevcut Adı (2000-...)

Journal of Atatürk

E-ISSN: 3062-0929

Atatürk Dergisi, DOAJ, ERIH PLUS, EBSCO - Historical Abstracts with Full Text, Gale Cengage ve China National Knowledge Infrastructure (CNKI) tarafından indekslenmektedir.

Journal of Atatürk, Atatürk'ün prensipleri ve reformları etrafında dönen yazıları en üst düzeyde bilimsel kalitede yayınlamak için akademik tartışmaya önemli katkılar sağlamayı amaçlamaktadır. Derginin içeriği, etik kurallara uygun özgün makaleleri ve derlemeleri kapsar.

Derginin kapsamı oldukça geniş olup Mustafa Kemal Atatürk'ün gerçekleştirdiği reformların yanı sıra farklı konuları da içerir. Bu inceleme, bu reformları kolaylaştıran toplumsal, siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel faktörleri derinlemesine ele alır; hepsi tarihsel bilimsel yöntemlerle analiz edilir.

Bu derginin temel hedef kitle, Mustafa Kemal Atatürk'ün prensipleri ve reformları konusunda uzmanlaşmış araştırmacılar ile bu alanda amatör veya profesyonel olarak faaliyet gösteren bireylerden oluşmaktadır. Aynı zamanda bu alana ilgi duyan herkesi de içtenlikle karşılamaktadır.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan makalelerde kibeyan veya görüşler sadece yazar(lar)ın görüşleridir ve editörler, yayın kurulu ve/veya yayıncının görüşlerini yansıtmamaktadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, makalelerin içeriğinden sorumlu değildir ve bu makalelerde ifade edilen görüşlere katılmaz. Yazarların çalışmalarının doğru ve iyi araştırılmış olduğunu ve makalelerinde ifade edilen görüşlerin kendi görüşleri olduğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, yazarlara çalışmalarını bilimsel toplulukla paylaşmaları için bir platform sağlamaktadır.

Açık Erişim Politikası

Atatürk Dergisi açık erişimli bir yayındır.

Temmuz 2022 ayından itibaren dergide yayınlanacak tüm içerik, Creative Commons Attribution-NonCommercial (CC BY-NC) 4.0 International License lisansı ile yayınlanmaktadır. Bu lisans, içeriğin ticari olmayan amaçlarla paylaşılmasını ve adapte edilmesini sağlayarak dergide yayınlanan araştırmaların yayılmasını ve kullanılmasını teşvik eder. 2022 Temmuz ayından önce yayınlanan içerikler geleneksel telif hakkı kapsamında lisanslanmıştır, ancak arşiv ücretsiz erişime açıktır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/writing-rules> adresinden ulaşabilirsiniz.

Contact (Editor in Chief) / İletişim (Baş Editör)

S. Esin DAYI

Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

✉ edayi@atauni.edu.tr

✉ atailens@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>

☎ + 0442 2314463

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Turkey

Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

Atatürk Dergisi

Journal of Atatürk

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

RESEARCH ARTICLES / ARAŞTIRMA MAKALELERİ

- 37** 1935 Biga Yangını: Ulusal Basın Üzerinden Tarihsel Bir Anlatı
The 1935 Biga Fire: A Historical Narrative Through the National Press
Onur SEMİZ
- 46** Ahmet Ağaoğlu'nun Düşünce Dünyası ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunları Değerlendirmesi
Ahmet Ağaoğlu's World of Thought and Evaluation of the Constitutional Laws
Şeyma Nur ÖZDEN
- 58** Milli Mücadele'de Stratejik Bir Merkez: Eskişehir
A Strategic Center in the Turkish War of Independence: Eskişehir
Murat KAYA

1935 Biga Yangını: Ulusal Basın Üzerinden Tarihsel Bir Anlatı

The 1935 Biga Fire: A Historical Narrative Through the National Press

Onur SEMİZ¹

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye

Öz

Bu çalışma, tarih boyunca birçok kez yangın felaketine maruz kalan Biga kazasında, 1935 yılında meydana gelen büyük yangın olayını konu edinmektedir. Yangının Biga tarihindeki önemini ortaya koymak ve bu felaketin kentin sosyal, fiziksel ve idari yapısına etkilerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, hem Osmanlı Dönemi'nde yaşanan ve Biga'nın mekânsal çehresini değiştiren yangınlara kısaca değinilmiş, hem de Cumhuriyet Dönemi'ndeki 1935 yangını detaylı biçimde incelenmiştir.

Araştırma kapsamında tarihsel araştırma yöntemi ile doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Osmanlı Dönemi'ne ait yangınlar hakkında veri sağlanırken, Başkanlık Osmanlı Arşivi temel başvuru kaynağı olarak değerlendirilmiş; 1935 yılında gerçekleşen büyük yangın için ise dönemin basın yayın organları esas alınmıştır. Gazeteler üzerinden yapılan analizler, yangının kentte ciddi ölçüde fiziksel tahribata yol açtığını ortaya koymaktadır.

Yangının bu denli yıkıcı olmasının altında, Biga'daki yapıların büyük ölçüde ahşaptan inşa edilmesi, kent planlamasındaki eksiklikler ve itfaiye teşkilatının yetersizliği gibi yapısal sorunların yattığı anlaşılmıştır. Sonuç olarak, yangın olaylarının Biga'nın tarihsel gelişiminde belirleyici bir rol oynadığı ve kentin hafızasında derin izler bıraktığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Yangın, Basın, Doğal Afet, Kent Tarihi, Biga, 1935 Yangını

ABSTRACT

This study focuses on the major fire that occurred in 1935 in the district of Biga, which had been exposed to numerous fire disasters throughout its history. The aim of the study is to reveal the significance of this fire in Biga's historical development and to evaluate its impact on the city's social, physical, and administrative structures. In this context, brief reference is made to the fires that took place during the Ottoman period and altered the spatial character of Biga, while the 1935 fire in the Republican era is examined in detail.

The study employs the historical research method along with document analysis. For information regarding fires during the Ottoman period, the Presidential Ottoman Archives were utilized as the primary source. In contrast, the 1935 fire was examined through contemporary newspapers and periodicals. Analyses based on press coverage indicate that the fire caused significant physical destruction in the city.

The severity of the destruction was primarily due to structural factors such as the widespread use of wooden materials in the construction of buildings, deficiencies in urban planning, and the inadequacy of the fire brigade. In conclusion, it can be stated that fire incidents have played a decisive role in the historical development of Biga and have left a deep imprint on the city's collective memory.

Keywords: Fire, Press, Natural Disaster, Urban History, Biga, 1935 Fire

Geliş Tarihi/Received 31.07.2025
Kabul Tarihi/Accepted 23.10.2025
Yayın Tarihi/Publication 01.12.2025
Date

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Onur SEMİZ

E-mail: osemiz@agri.edu.tr

Cite this article: Semiz O., (2025). *The 1935 Biga Fire: A Historical Narrative Through the National Press. Journal of Atatürk*, 14(2), 37-45

Atıf: Semiz O., (2025). *1935 Biga Yangını: Ulusal Basın Üzerinden Tarihsel Bir Anlatı. Atatürk Dergisi*, 14(2), 37-45.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

“Zarara yol açan büyük ateş” (Büyük Türkçe Sözlük, 2017, s. 3818; TDK, <https://sozluk.gov.tr/>) veya “kontrolden çıkmış yanma olayı” (Çetiner, s.3) şeklinde tanımlanan yangın, doğal ya da insani nedenlerle insanlığın tarih boyunca karşı karşıya kaldığı, can ve mal kaybına uğradığı bir afettir. Erler; incelediği vakalardan hareketle yangının; yıldırım, aşırı sıcaklar, deprem, doğa olayları gibi doğal nedenlerden ya da ihmal, dikkatsizlik ve kasıt gibi insani sebeplerden kaynaklandığını belirtmiştir (Erler, 2000, s. 209). Tarihsel süreç içerisinde yangınların çıkma sebeplerini tespit eden çalışmalarda da bunu görmek mümkündür. Nitekim Ürekli (2010), özellikle İstanbul’da çıkan yangınların sebeplerinin başında kundaklamanın geldiğini vurgulamıştır. Yangınla mücadele noktasında da görevleri bulunan yeniçerilerin ekonomik ve siyasi çıkar elde etmek amacıyla zengin ve etkili kişilerin mülklerini kundakladıklarını belirtmiştir. Yine bu bağlamda deprem ve yıldırım düşmesi gibi doğa olaylarını da yangınların çıkmasındaki başlıca sebepler arasında zikretmiştir (Ürekli, 2010, s. 112). Afetlerin nedenlerini açıklamaya çalışan insanoğlu, bakış açısına göre farklı şekilde cevaplar vermiştir. Teolojik açıdan bakıldığında afetler “*ilahi irade veya tanrının gazabı*” olarak addedilirken marksist bir dünya görüşünde doğanın gücü, gerekliliğin yansıması olarak değerlendirilmiştir (Hazai, 2001, ss. 3-5).¹ Diğerlerine oranla yangın afetinde insan faktörü daha etkili olmakla birlikte toplumların yangın afetine de benzeri bir yaklaşım sergilediği söylenebilir.

Tarih boyunca başta İstanbul olmak üzere pek çok Anadolu kenti yangın afetiyle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı kentlerinde “*harîk-i ekber/ihrâk-ı kebir*” olarak adlandırılan (Behar, 2019, ss. 50, 101) büyük yangın vakalarının çok yaşanmasının altında ekonomik, estetik ve depreme karşı dayanıklılık gibi kaygılardan dolayı ev yapımında ahşap malzemenin daha fazla tercih edilmesi yatmaktadır. Ayrıca şehirlerin plansızlığı, binaların bitişikliği ve yangınla mücadelenin teşkilatsızlığı gibi nedenler de eklenince, önüne geçilemeyen ve çok ciddi can ve mal kaybına yol açan yangınların yaşanması kaçınılmaz olmuştur (Korkmaz, 2010, s. 52). XVII. yüzyılın en önemli Ermeni yazarı olan Eremya Çelebi Kömürcüyan, yangınların çıkış

sebebini “*Yangınların birçoğu, dikkatsizce eritilen yağların parlaması, ev ve dükkanlarda hizmet eden uşakların acemiliği, bazı evlerde yapılan saçaklar, efendilerine kin bağlayan besleme ve uşakların fesatlığı, sefih insanların kahpelere olan intikam hırsları, hırsız ve yağmacıların kasıtları veya tütün içenlerin dikkatsizliği yüzünden çıkmaktadır. Bazen de uçan semavi cisimlerin tesiri ile yangın zuhur etmektedir*” şeklinde açıklamaktadır. (Andreasyon, 1973, s. 60).

Tarih boyunca büyük kent yangınları söz konusu olduğunda akla ilk gelen şehir süphesiz İstanbul’dur. Hatta Cezar, İstanbul yangınlarını “*binaları mütemadiyen yiyen bir bela*” şeklinde tanımlamıştır (Cezar, 1963, s. 327).² Osmanlı Dönemi’nde İstanbul’da yapı malzemesinin değişimini tetikleyen unsurlardan birisi de depremlerin fazla olmasıdır. Nitekim 1509 yılında yaşanan ve “*küçük kıyamet*” olarak nitelendirilen depremin ardından insanlar ev yapımında ahşabı daha çok tercih etmeye başlamıştır. Bu nedenle zaman içerisinde büyük çaplı yangınların sayısında artışlar olmuştur (Erdoğan, 2014, s. 50).

İstanbul’da tarihi belirlenmiş ilk büyük yangınlar 1489 ve 1501 yılında meydana gelen afetlerdir. Yine Yavuz Sultan Selim döneminde 1515 yılında da büyük hasara neden olan bir yangın hadisesi yaşanmıştır. 1539 yılında vuku bulan Zindankapı Yangını, Osmanlı Dönemi’nde geniş bir sahayı etkileyen en eski yangınlar arasındadır. Bir yahudi mahallesinde çıkan ve bazı kaynaklara göre bir hafta süren 1569 tarihli yangın XVI. asrın en büyük yangını olarak kabul edilmiştir. Ayrıca 1500’lü yılların sonlarına kadar önemli hasara sebep olan yangınların çıktığı bilinmektedir (Cezar, 1963, s. 328-334). İstanbul’da çıkan en büyük yangınlardan birisi, Katip Çelebi’nin aktardığına göre üç gün süren ve şehrin beşte birinin harap olmasına neden olan 1633 tarihli Cibali yangınıdır (Ürekli, 2010, 113). 1660 yılı İstanbul yangınları açısından önemli bir tarih olarak göze çarpmaktadır. Bu tarihte hem büyük sayılabilecek Galata yangını hem de o tarihe kadar İstanbul’un tecrübe ettiği en büyük yangın olarak nitelendirilen İstanbul yangını yaşanmıştır (Andreasyon, 2010, s. 71; Pamuciyan, 2002a, s. 89; Pamuciyan, 2002b, ss. 101-106; Yıldız, 2023, s. 21). 1687-1688 seneleri de İstanbul adına büyük çaplı yangınların yaşandığı yıllar olarak dikkat çekmektedir. Bu yangınlarda

¹ Tarihsel süreçte doğal afetlere toplumların bakışına bazı örnekleri incelemek için bakınız (Zachariadou, 2001, ss. 6-10).

² Osmanlı Devleti’nden önce İstanbul’da yangınların nispeten daha az olduğuna dair bazı bilgilere rastlanılmıştır. Bunun nedeni olarak Bizans döneminde yapıların kâgir olması gösterilmiştir. 1637-1695 yılları arasında yaşamış olan Ermeni Eremya Çelebi

Kömürcüyan’ın yangınlarla ilgili kaleme aldığı eserinde Osmanlı İstanbul’unda bazı kişilerin evlerinin yanmasına karşı endişe duymadıklarını, hatta bazılarının “*yanıp kül olması daha iyi oldu, zevkime göre yeniden yapabileceğim*” ifadelerine tanıklık ettiğini aktarmıştır (Andreasyon, 1973, s. 59).

ciddi boyutlarda maddi hasara neden olmuştur (Cezar, 1963, ss. 342-343). İstanbul için büyük yangınlardan birisi de 1756 yılında Cibali’de meydana gelmiş, şehrin nüfusunun önceki dönemlere nazaran artması ve konut sayısının fazlaşmasından dolayı ciddi maddi hasarlara neden olmuştur. Hatta bazı dönem kaynaklarında yangın hasarının boyutları *"yanan yerleri bir kimse bir hayvana binip ortalama bir hızla dolaşsa beş saatte dolaşıp bitiremez"* şeklinde izah edilmiştir (Köse, 2019, s. 201). Ayrıca 1782 yılında meydana gelen Cibali yangınında da hem maddi hasarın hem de can kaybının had safhaya ulaştığı anlaşılmaktadır. Belirtilen bu yangınların dışında da XIX. ve XX. yüzyılda İstanbul’da büyük sayılabilecek çok sayıda yangın vuku bulmuştur. 1808, 1839, 1878, 1911 yıllarında çıkan Babiâli Yangınları,³ 1826 ve 1865 Hocapaşa Yangınları, 1870 Beyoğlu Yangını, 1911 Uzunçarşı Yangını ve 1918 Sultanselim Yangını akla gelen ve derin izler bırakan yangınlar arasında değerlendirilebilir (Kuzucu, 1999, ss. 693-697).⁴

Osmanlı Dönemi’nde İstanbul haricindeki şehirlerde de birçok büyük yangın hadisesi yaşanmıştır. 1836-1866 yılları arasında Çanakkale şehrinde çıkan yangınlar (Kormaz, 2010, ss. 51-67), 1870’li yıllarda Doğu Karadeniz bölgesinde çıkan yangınlar (Erler, 2000, ss. 209-218), 27 Ağustos 1894 tarihli Uşak yangını (Çakmak, 2011, ss. 63-90), 1852 İzmir yangını (Esirkiş, 2019, ss. 42-44) kent yangınlarına bazı örneklerdir. Bunların dışında 1914-1918 yılları arasında da Anadolu’nun bir çok kentinde çeşitli sebeplerden kaynaklı çok sayıda yangın meydana gelmiştir (Etöz ve Esin, 2012, ss. 1-44). Mesela 1916 yılında meydana gelen Ankara yangını büyük kent yangınları arasında zikredilebilir (Etöz ve Esin, 2015, ss. 175-189). Büyük yangın konusunda örnekleri arttırmak mümkündür.

Anlaşılabileceği üzere yangın hadisesi tarih boyunca insanın en fazla uğraştığı afetler arasındadır. Dolayısıyla pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş ve bu konuda bilimsel tarihsel süreç içerisinde bir kaç kere büyük yangın atlatan Biga’nın önceki dönemde yaşadığı yangın afetlerine genel hatlarıyla değindikten sonra 1935 yılında meydana gelen büyük yangını konu edinmektedir. Böylece kente büyük hasar veren 1935 Biga yangınının nedeninin ve bilançosunun tespiti amaçlanmıştır.

Yöntem

Bilimsel çalışmalarda ele alınan sorunları ve soruları doğru şekilde cevaplayabilmek için araştırmacının özelliği dikkate alınarak en uygun bilimsel araştırma yönteminin uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmada, araştırma konusu bağlamında sağlıklı veri sağlamak amacıyla tarihsel araştırma yöntemi ve doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinde detaylı bir tarama yapılmıştır. Ancak tarama neticesinde 1935 yılında vuku bulan Biga Yangını hakkında sadece 1 adet arşiv belgesi tespit edilmiştir. Bu durum konunun basın üzerinden incelenmesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla dönemin ulusal basını titizlikle taranarak 1935 yılında meydana gelen Biga yangınının çıkış nedeni, yangına nasıl müdahale edildiği, şehre verdiği zararın boyutları, yangınzedelere yönelik destek girişimleri ve halkın içine düştüğü durumdan fırsatçıların ne şekilde istifade etmeye çalıştığı gibi konular açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca gazete de özellikle yangın süreci hakkında verilen bilgilerde bazı farklılıklar göze çarpmış, bu tarz bilgi yanlışlıkları da belirtilerek gazetelerin tarih çalışmalarında kullanılırken dikkat edilmesi gereken kaynaklar arasında olduğu tartışılmıştır.

XX. Yüzyılda Meydana Gelen Biga Yangınları

Biga tarihine bakıldığında çok sayıda yangın hadisesinin yaşandığı fark edilmektedir. Nitekim XX. yüzyılın hemen başında, 26 Temmuz 1901 tarihinde Biga kentinde büyük sayılabilecek bir yangının meydana geldiği bilinmektedir. Rum mahallesinde akşam saat on iki sularında başlayan ve yaklaşık sekiz saat devam eden yangın hızla yayılarak Müslüman mahallerini de etkilemiştir. Yangında çok sayıda hane, devlet dairesi ve dükkanın yandığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda yangınzadelere yardım sağlamak maksadıyla hızlıca bir komisyon teşkil edilerek yardım toplanmaya başlanmıştır (BOA, Y.A. HUS, 418/45). Ayrıca yangında evlerini kaybeden ahaliye hemen kalacak yer ayarlanamayacağı gerekçesiyle mahalli redif deposunda mevcut olan çadırların verilmesi sağlanmıştır (BOA, BEO, 1696/127130). Sebebi tespit edilemeyen yangında 214 hane, 72 dükkan, fırın, mescid, Rum kilisesi ve iki mektebin yandığı, maddi hasarın yaklaşık 35-40.000 lira civarın olduğunun tahmin edildiği bildirilmiştir (Korkmaz, 2018, s. 515). Yangınzedelerin zararlarını tazmin etmek ciddi finansman gerektirdiğinden afet sonrası iane komisyonları

³ Osmanlı Devleti’nde meydana gelen Babiâli Yangınları hakkında geniş bilgi edinmek için bakınız (Kuzucu, 2000).

⁴ 1831-1923 yılları arasında sadece İstanbul’da yüzlerce yangın

meydana geldiği bilinmektedir. Hatta Osman Nuri Ergin, 1854-1919 yılları arasında İstanbul’da 229 ayrı yangın vakasının yaşandığını tespit etmiştir (Kenan, 2015, s. 502).

kurularak halka yiyecek, giyecek ve barınma noktasında gerekli yardımlar yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca yangında evlerini kaybedenlere yeniden ev inşa etmelerini kolaylaştırmak maksadıyla birçok inşaat malzemesinde vergi muafiyeti getirilmiştir (BOA, DH.MKT, 522/49).

Devlet ve halk, 1901 tarihli büyük Biga yangınının izlerini tam anlamıyla silemeden 28 Ağustos 1904 tarihinde sabah saatlerinde hükümet meydanında başlayan ve yaklaşık on iki saat devam eden bir yangın hadisesi daha yaşanmıştır. Söz konusu yangından Biga kazasının dörtte üçünün etkilendiği, binlerce vatandaşın evsiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yangında özel mülklerin yanı sıra Reji İdaresi ve kasaba dışındaki depo haricindeki bütün kamu binalarının da yandığı belirtilmiştir (Öztunç, 2018, s. 310). Yangından Müslüman, Rum ve Ermeni halk etkilenmiştir. Yangında yanan toplam 1136 binanın yaklaşık %80'i Müslümanlara aittir (Korkmaz, 2018, s. 521). Yaşanan hadiseden bir süre sonra yerinde incelemelerde bulunan Biga Mutasarrıfı Hıfzı Paşa, yangın mahalindeki izlenimlerini *"kasabanın en gelişmiş mahallelerindeki evler, çarşı ve pazar yerinde bulunan mağaza, dükkân, han ve diğer binalar tamamen yanmış ve Biga harabeye dönmüştü. Durum gerçekten kötüdür, halkın birçoğu göçebe hâlinde bulunan çerke-nişinler gibi çadırlar ve barakalara sığınmakta, tüccar ve esnaf ise ancak yağmur ve güneşten korunacak kadar duvar kenarlarına tahtalarla inşa ettikleri geçici kulübeleri mağaza ve dükkân gibi kullanarak işlerini yürütmeye çalışmaktaydılar"* (Öztunç, 2018, s. 310) şeklinde aktarmıştır.

Kısa zaman içerisinde Biga kazasında iki büyük yangın hadisesinin yaşanması hem halkı hem de devleti her anlamda zor durumda bırakmıştır. Özellikle fakir halk, yiyecek, giyecek ve barınma noktasında muhtaç duruma düşmüş, uzun bir süre çadır ve barakalarda ikamet etmek zorunda kalmıştır. Devlet ve vatandaşlar her ne kadar yaraların sarılması için çaba gösterebilirler bile tam anlamıyla halkın ihtiyaçlarına cevap verememişler, yardım toplamak ve kasabanın yeniden inşası için bütçe ayırmak ise devleti zor durumda bırakmıştır. Ancak dönemin tüm olumsuz şartlarına rağmen devlet ve vatandaşlar imkan dahilinde yangınzedelerin yanında olmaya çalışmıştır. Yiyecek, giyecek, çadır ve vergi muafiyeti gibi yardımlar, Osmanlı

Devleti'nde sosyal yardım hizmetlerinin ve sosyal devlet düşüncesinin yavaş yavaş gelişmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir.

1935 Biga Yangını

Gazetelerden edilen bilgilere göre Biga kazasındaki⁵ büyük yangın 29 Temmuz 1935 günü saat 19.30 civarında Çanpazarı yolu üzerinde Pomak Molla Kadir diye tanınan mermi, barut vb. av malzemeleri satan bir dükkanda⁶ bilinmeyen bir nedenle başlamış ve çok sayıda ev, dükkân ve devlet dairesinin yanmasına sebebiyet vermiştir. Dükkanda patlayıcı maddelerin yoğunlukta olması dolayısıyla yaşanan patlamalar yangına müdahaleyi güçleştirmiş, rüzgarın da etkisiyle yangın kısa bir süre içerisinde geniş alana yayılmış ve kontrolden çıkmıştır. Ev ve dükkânların hem bitişik hem de ahşap olması da yangının geniş bir alanı etkisi altına almasında başlıca faktörlerdendir (Son Posta, 4 Ağustos 1935, s. 6).

Dükkanda bulunan mermilerin uzun süre patlamaya devam etmesi yangına müdahaleye imkan tanımamış, dolayısıyla yangın dört koldan ilerlemiştir. (Tan, 31 Temmuz 1935, s. 1). Bu durum yangın mahalli hakkında *"harp yeri"* nitelendirmeleri yapılmasını beraberinde getirmiştir (Anadolu, 1 Ağustos 1935, s. 1 ve 5). Böylesine büyük çapta ve hızlı yayılan bir yangının sadece Biga itfaiye teşkilatı ile söndürülemeyeceğinin anlaşılması üzerine civar il ve ilçelerden yardım istenmiştir. Bunun üzerine Çanakkale, Gönen, Balıkesir ve Bandırma'dan itfaiye teşkilatları gelmiş, yangının kontrol altına alınması ve söndürülmesi noktasında büyük gayretler göstermişlerdir. Nitekim gelen yardımlar neticesinde yangın söndürülmüş, soğutma çalışmaları yapılmış ve yeniden alevlenmemesi için gerekli tedbirler alınmıştır (Cumhuriyet, 31 Temmuz 1935, s. 1 ve 2; Son Posta, 31 Temmuz 1935, s. 1 ve 8). Ayrıca yangın felaketini yerinde incelemek, yangın söndürme faaliyetlerini yönetmek, gerekli tedbirleri almak ve emirleri vermek için Çanakkale Vali Vekili Mektupçu Alaeddin Bey ve Şarbay (Belebiye Başkanı) Osman Gürel, yanlarında iki polis memuru ile birlikte afet bölgesine gelmiştir (Tan, 31 Temmuz 1935, s. 1; Cumhuriyet, 31 Temmuz 1935, s. 1 ve 2).⁷ Yine Biga Kaymakamı H. Yavuz Bey'in de yangın mahallinde gerekli tedbirleri almaya, yetkilileri ve halkı

⁵ XIX. yüzyılda mutasarrıflık haline getirilen Biga'nın o dönemdeki toplam nüfusu 40.749 olarak belirlenmiştir. Cumhuriyet dönemi ile birlikte Çanakkale iline bağlı bir ilçeye dönüştürülmüştür. 1927 nüfus sayımı verilerine göre nüfusu 7924 olan Biga ilçesi, 1935 yangından sonra yeniden imar edilmiştir. 1960 yılında 10.845 kişiye ulaşmıştır (Emecen, 1992, s. 137).

⁶ Mithat Atabay, bu dükkânın ismini "Biga İnhisarlar Barut

Bayii (Biga Tekel Barut Satış Dükkânı)" olarak bildirmektedir (Atabay, 2017, <https://www.canakkaletravel.com/yazi/biga-1935te-nasil-harabeye-donmustu.html>).

⁷ Atabay, "Biga 1935'te Nasıl Harabeye Dönmüştü?", <https://www.canakkaletravel.com/yazi/biga-1935te-nasil-harabeye-donmustu.html>; Erişim Tarihi: 22.09.2025.

bilgilendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır (Haber (Akşam Postası), 30 Temmuz 1935, s. 1 ve 2).

Vali Vekili Alaeddin Bey'in verdiği izahata göre; alınan tedbirler ve yürütülen çalışmalar neticesinde Biga yangını gece yarısından itibaren kontrol altına alınmaya başlanmış ve gece saat 03.00 sularında ise tamamen söndürülmüştür. Yangında herhangi bir sabotaj ihmali olmadığı, kazaen çıktığı belirtilmiştir. (Tan, 4 Ağustos 1935, s. 1). Yangının bilançosu ise oldukça ağır olmuştur. Birçok farklı rakam zikredilmekle birlikte yangında 130 civarında ev, 50 civarında dükkan, 2 fırın, 1 garaj, 3 ahır gibi özel mülklerin yanında 1 ilkokul, askerlik şubesi, orman dairesi, Adapazarı Türk Ticaret Bankası, idman yurdu⁸, harita dairesi, yazı işleri komisyon binaları gibi resmi kurumlar da yanmıştır (Son Posta, 4 Ağustos 1935, s. 6). Ayrıca uray dairesinin de (belediye binası) yaklaşık 6.000 liralık bir zarar gördüğü ifade edilmektedir (Son Posta, 24 Ağustos 1935, s. 6). Yangının maddi zararının resmi makamlara göre 300.000 liradan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Tan, 2 Ağustos 1935, s. 6).

Yangın nedeniyle maddi hasar çok büyük olsa da can kaybı olmadığı anlaşılmaktadır. Sadece yangın sırasında Turhan isimdeki bir gencin heyecandan kalp krizi geçirerek vefat ettiği belirlenmiştir (Kurun, 1 Ağustos 1935, s. 5). Ancak yangın hadisesinde özellikle evleri yanan halkın perişan halde olduğu açıklanmıştır. Yangınzedelerin büyük bir kısmının evlerinden hiç birşey kurtaramadıkları vurgulanmış, barınma ve yeme içme ihtiyaçlarının giderilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir. Buna göre, yangında evleri yananlar civardaki otellere ve büyük binalara yerleştirilmişlerdir. Yeme içme işesi noktasında ise kasaba halkı ve civar köylerden gelenler afetzedelere yardım etmişlerdir (Haber (Akşam Postası), 31 Temmuz 1935, s. 1; Cumhuriyet, 31 Temmuz 1935, s. 1 ve 2). Yangında zarar görenlere ve durumları çok kötü vaziyette olanlara dağıtılmak maksadıyla Kızılay tarafından Şarbaylığa (Belediye Başkanlığına) 300 lira gönderilmiştir. Ayrıca yersiz yurtsuz kalıp geçici olarak mektebe yerleştirilen afetzedeler için eski dispanserin tamir edilmesi ve bu kişilerin oraya nakledilmesi planlanmıştır (Son Posta, 24 Ağustos 1935, s. 6). Yine İçişleri Bakanlığı, Çanakkale Valiliğine çektiği bir telgrafla; felaketzedelere gerekli yardımların hızlıca yapılmasını ve halkın açıkta bırakılmamasını istemiştir (Ulus, 1 Ağustos 1935, s. 3). Benzeri bir telgrafın da Kızılay merkezi

tarafından Çanakkale ve Biga şubelerine çekildiği anlaşılmaktadır (Yeni Asır, 31 Temmuz 1935, s. 3; Tan, 1 Ağustos 1935, s. 3). Kasabanın en güzel yerlerini silip süpüren yangın sonrasında halkın bir an evvel ev dükkanlarını yeniden inşa edebilmesi için Emlak Bankası'nın ve zengin kişilerin yardımlarının önemli olduğu vurgulanmıştır. Aksi halde özellikle kışın gelmesi ile birlikte halkın halinin çok fena olacağı belirtilmiştir (Akşam, 30 Eylül 1935, s. 10).

Yangının Biga kazasında eğitim öğretim işlerini de kısmen sekteye uğrattığı anlaşılmaktadır. Zira yangın sırasında yanan ilkokulda eğitim gören 150 kadar öğrencinin ders yılı içerisinde mektepsiz kalmaması için Çanakkale Kültür Direktörlüğünün gerekli tedbirleri almaya başladığı da basının işlediği konular arasında yer almıştır (Kurun, 7 Ağustos 1935, s. 5).

Yangın sırasında halk hem yangının söndürülmesi hem de yangında zarar görenlere yardım edilmesi için seferber olurken bazı istenmedik olayların yaşandığı da görülmektedir. Bu bağlamda yangından eşyalarını kurtarmaya çalışan insanların zaruretlerinden faydalanmaya çalışan arabacıların ve hamalların bazıları fahiş fiyatlar istemişlerdir. Yine söndürme işlerine yardım kisvesi altında bazı fırsatçıların hırsızlık ve yağmalama yapmaya kalkıştıkları tespit edilmiştir. Nitekim bu kişilerin fırsattan faydalanarak mağazalardan kumaş, evlerden eşya ve değerli maddeleri çaldıkları anlaşılmıştır. Bu gibi faaliyetleri yürüten şahısların bazıları zabıta tarafından yakalanmış ve çaldıkları malzemeler sahiplerine teslim edilmiştir (Son Posta, 4 Ağustos 1935, s. 6).

Yangının söndürülmesi sırasında büyük özveri gösteren bazı kişi ve grupların takdir ve taltif edildiği de görülmektedir. Balıkesir itfaiye biriminin özverili çalışmalarından dolayı takdir edilmesi (Anadolu, 1 Ağustos 1935, s. 1 ve 6) ve Zeynel isimli bir jandarma erine yangının söndürülmesi sırasındaki çalışması ve yararlılığı için Biga Kaymakamı tarafından takdirname verilmesi gazetelere yansıyan örnekler arasındadır (Tan, 10 Ağustos 1935, s. 6).

Yangın neticesinde ortaya çıkan enkaz, ekipler tarafından kaldırılarak sahil kenarına taşınmıştır. Sahil kenarındaki evleri su basmasını engellemek amacıyla yapılan bu girişim, daha sonraki süreçte endişelere de neden olmuştur. Nitekim olası bir çay taşkını sırasında söz

⁸ Biga İdman Yurdu binasının yanması hadisesi Malatya Saylavı Vasıf Çınar'ın Çanakkale, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne vilayetlerini teftiş raporuna da yansımıştır. Nitekim belgede; idman yurdu binasının yanmasından dolayı Biga kazası CHP binasını geçici olarak kullandıkları, binanın tamiri için belediye bütçesinden 80

lira yardım parası sağlandığı, ancak kulüp üyelerinin dileklerinin toplam tamirat masrafının 600 lirayı bulabilecek olan binalarının yapılması olduğu belirtilmiştir (BCA, CHP, 633-88-1). Söz konusu bu belgede Biga yangını hakkında Başkanlık Cumhuriyet Arşivinde tespit edilen tek belgedir.

konusu enkazın çay üzerinde bulunan köprüleri yıkmasından endişe edilmiştir (Son Posta, 23 Ekim 1935, s. 4).

Söz konusu yangın vakası ile ilgili dönemin basını incelendiğinde bazı bilgi farklılıklarının olduğu görülmektedir. Bilgi farklılıklarından ilki; yangının çıkış saati ile ilgilidir. Örneğin; 31 Temmuz 1935 tarihli Tan gazetesi yangının çıkış saatini 17.30 (Tan, 31 Temmuz 1935, s. 1), Anadolu gazetesi ise yangının saat 18.00 sularında başladığını belirtmiştir (Anadolu, 1 Ağustos 1935, s. 1 ve 5). Diğer ulusal gazetelerde ise yangının saat 19.30 civarında başladığı bildirilmektedir. Bu yüzden 29 Temmuz 1935 tarihli Biga yangını akşam saat 19.30 civarında başladığını kabul etmek daha makul gözükmemektedir. Yangın vakası hakkında bilgi farklılığının olduğu diğer konu ise yangının söndürülme saati hakkındadır. Nitekim yine Anadolu gazetesi yangının sabah saat 06.00 sularında söndürülebildiğini sütunlarına taşımıştır. Ancak incelenen diğer gazetelerin neredeyse tamamı yangının gece 23.00 sularında kontrol altına alınmaya başlandığını, saat 03.00 civarında ise tamamen söndürüldüğüne belirtmektedir. Dolayısıyla yangın gece 03.00 söndürüldüğü bilgisinin daha gerçek olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Yangın meydana getirdiği hasar ile ilgili de gazetelerin verdiği bilgiler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda en önemli fark yanan bina ve dükkan sayılarında gözükmemektedir. Nitekim bazı gazetelerde yangında 119 ev ve 7'si mağaza olmak üzere 38 dükkanın yandığı (Son Posta, 4 Ağustos 1935, s. 6), bazı gazetelerde 130 evin ve 50 dükkanın yandığı (Akşam, 31 Temmuz 1935, s. 2; Haber (Akşam Postası), 31 Temmuz 1935, s. 1; Ulus, 31 Temmuz 1935, s.3; Kurun, 31 Temmuz 1935, s.2), bazılarında 120 ev ve 35 dükkanın yandığı (Cumhuriyet, 31 Temmuz 1935, s. 1 ve 5), kimi gazetelerde 150 ev ve 59 dükkanın yandığı (Son Posta, 31 Temmuz 1935, s. 1 ve 8; Kurun, 1 Ağustos 1935, s. 5) bilgileri mevcuttur. Hatta bazı gazetelerde rakamların daha da abartıldığı görülmektedir. Anadolu gazetesi yangında yanan bina sayısını 400'ü aşkın olarak belirtirken Ulusal Birlik (İzmir) gazetesinin Biga'nın dörtte üçünün tamamen yandığı bilgisini okuyucularıyla paylaşmıştır (Ulusal Birlik (İzmir), 31 Temmuz 1935, s. 4). Bu yüzden yangında kül olan bina sayısını netleştirmek tam anlamıyla mümkün olmamakla birlikte gazetelerin çoğunluğunun 130 ev ve 50 dükkan sayısını vermesinden hareketle bu sayıların daha gerçekçi olduğu ifade edilebilir.

Gazetelerdeki bu tarz bilgi farklılıklarının nedeni olarak ise söz konusu gazetelerin resmi makamlardan ziyade bölgedeki temsilcilerinin aktardıkları bilgileri sütunları

taşıması olarak düşünülmektedir. Gazeteye bilgi sağlayan ve doğrudan yangına şahit olan temsilciler ise yangın anının verdiği heyecan ve dehşet ile kendi izlenimlerini paylaştıkları tahmin edilmektedir. Ayrıca yine bu kişiler, yetkili mercilerin dışındaki şahıslardan aldıkları bilgileri de iletmış olmaları muhtemeldir. Biga yangını özelindeki bu durumun gazeteleri bilimsel çalışmalarda kullanırken son derece dikkatli olunması gerektiği gerçeğini somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu çalışmada arşivde konu ile ilgili belge bulunamaması nedeniyle mümkün olmasa da gazetelerdeki verilen bilgilerin arşiv belgeleriyle teyit edilmesinin doğru bilgiye ulaşma noktasında önemli olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Doğal veya insani nedenlerle çıkan yangınlar, tarihin hemen her döneminde insan yaşamını olumsuz etkilemiş, ölüm ve maddi hasara yol açmıştır. Türk tarihi incelendiğinde de başta İstanbul olmak üzere hemen her şehir ve kasabada büyük veya küçük çapta bir yangın hadisesinin meydana geldiği görülmektedir. Bu bağlamda bakıldığında yangın felaketleri şehirlerin nüfus ve yapı noktasında yaşadığı değişimi tetikleyen unsurlar arasındadır.

Biga'nın da tarihi boyunca büyük yangınlara tanıklık ettiği anlaşılmaktadır. Tarihi kayıtlara yansıdığı kadarıyla Biga'da da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük çaplı yangınlar meydana gelmiştir. Bu yangınlar içerisinde özellikle 1901 ve 1904 yılında yaşanan yangınların kazada büyük hasarlara neden olduğunu ve insanların hafızasından uzun yıllar silinmediğini söylemek mümkündür. Ayrıca söz konusu yangınlar, kentin yeniden imarı aşamasında yapısal dokusunu etkileyen önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir.

Biga tarihinde bahsi geçen büyük yangınların dışında üçüncü yangın ise 1935 yılında meydana gelmiştir. Herhangi bir kasıt tespit edilemeyen yangın kente can kaybı yaşatmamasına rağmen ciddi maddi hasar vermiştir. Özel ve kamu binası olmak üzere yaklaşık 200 civarında yapının yanmasına neden olmuştur. İnsanların bir çoğunun tüm varlığını yitirmesine neden olan bu yangın neticesinde insanlar perişan bir hale gelmiştir. Yangın sonrasında detaylarına tam anlamıyla ulaşmak mümkün olmasa da mağdur olan kişilere barınma ve iye konusunda yardımlar edildiği anlaşılmaktadır. İlk etapta yetkili makamlar ulaşınca kadar yardımın bölgede yaşayan ahali tarafından yapıldığı anlaşılmamasına rağmen daha sonraki süreçte gerek İçişleri Bakanlığı, valilik ve belediye gerekse de Kızılay

felaketzedelerin durumlarını takip etmiş ve mümkün olan yardımları sağlamaya çalışmıştır.

Yangın afeti, diğerlerine nazaran insan faktörünün en fazla etkili olduğu afet türüdür. Bu durum 1935 Biga yangını içinde geçerli bir durumdur. Her ne kadar yangın başlangıcında bir kasıt olmasa da dikkatsizlik nedeniyle böylesi büyük bir olayın yaşandığını söylemek mümkündür. Yangın büyüüp hızlı bir şekilde civara yayılmasında binalarda kullanılan yapı malzemesinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Biga’da binaların ahşap ve yapıların birbirine bitişik oluşu yangının büyümesini önemli ölçüde tetiklemiştir. Ayrıca itfaiye teşkilatının yetersizliği, şehrin imar planının böylesine büyük afetler gözetilmeden yapılması da diğer bir etken olarak göze çarpmaktadır.

Tarihin her döneminde olduğu gibi Biga yangını sırasında da krizi fırsata çevirmeye çalışan insanların olduğu anlaşılmaktadır. İnsanların zor durumundan faydalanmak suretiyle fazla gelir elde edilmeye çalışılması, fırsattan istifade hırsızlıklar yapılması bu duruma örnektir.

1935 Biga yangının araştırılması noktasında temel kaynak dönemin gazeteleridir. Basın incelendiğinde yangının detayları hakkında önemli bilgiler sunduğu görülmektedir. Ancak birtakım farklı ve abartılı bilgiler sunduğu da tespit edilmiştir. Bu durumun gazetelere bilgi sağlayan kişilerin yangın karşısındaki algıları ve resmi kişilerden ziyade şahıslarla yaptığı görüşmelerin etkisi olabilir. Ayrıca konu ile ilgili arşivlerde belgenin tespit edilememesi de ilginç bir durum olarak karşılanmalıdır. Bu açıdan bir değerlendirme yapmak gerekirse Osmanlı Devleti döneminde Biga’da çıkan yangınlarda arşivlerin temel kaynak olma özelliği bulunurken Cumhuriyet Dönemi’ndeki olayda konunun detaylandırılması için arşivin neredeyse hiç veri sağlamadığı söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Y.A. HUS, 418/45

BOA, BEO, 1696/127130

BOA, DH.MKT, 522/49

BCA, CHP, 633/88/1

Gazeteler

Akşam. (1935, 31 Temmuz). Biga yangını: 131 ev, 50 dükkan yandı. s. 2.

Akşam. (1935, 30 Eylül). Biga mektupları. s. 10.

Cumhuriyet. (1935, 31 Temmuz). Biga’daki yangında 130 evle 50 dükkan yandı. ss. 1–2.

Haber (Akşam Postası). (1935, 30 Temmuz). Biga’da büyük bir yangın. ss. 1–2.

Haber (Akşam Postası). (1935, 31 Temmuz). Biga yangınında 130 ev 50 dükkan yandı. s. 1.

Kurun. (1935, 31 Temmuz). Biga’da yangın. s. 2.

Kurun. (1935, 1 Ağustos). Biga’da yangının verdiği zarar. s. 5.

Kurun. (1935, 7 Ağustos). Biga’da yanan ilk okul için. s. 5.

Son Posta. (1935, 31 Temmuz). Biga yangını: Şehir kül olmaktan güç kurtuldu. ss. 1, 8.

Son Posta. (1935, 4 Ağustos). Biga yangını cidden bir felaket oldu. s. 6.

Son Posta. (1935, 24 Ağustos). Biga yangından sonra. s. 6.

Son Posta. (1935, 23 Ekim). Biga yangını enkazı. s. 4.

Tan. (1935, 31 Temmuz). Biga yandı. s. 1.

Tan. (1935, 1 Ağustos). Biga’da yangına uğrayanlara yardım. s. 3.

Tan. (1935, 2 Ağustos). Zarar 300 bin lira. s. 6.

Tan. (1935, 4 Ağustos). Biga yangını nasıl çıktı? s. 1.

Tan. (1935, 10 Ağustos). Bir jandarmaya teşekkür. s. 6.

Ulus. (1935, 31 Temmuz). Biga’da yangın. s. 3.

Ulus. (1935, 1 Ağustos). Biga’da felakete uğrayanlara yardım. s. 3.

Ulusal Birlik. (1935, 31 Temmuz). Biga yandı. s. 4.

Yeni Asır. (1935, 31 Temmuz). Biga’da büyük yangın. s. 3.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Andreasyon, H. D. (1973). Eremya Çelebi’nin yangınlar tarihi. *Tarih Dergisi*, (27), 59–73.

Atabay, M. (t.y.). Biga 1935’te nasıl harabeye dönmüştü? Çanakale Travel. <https://www.canakaletravel.com/yazi/biga-1935te-nasil-harabeye-donmustu.html>

Behar, C. (2019). *Bir mahallenin doğumu ve ölümü (1494–2008): Osmanlı İstanbul’unda Kasap İlyas Mahallesi*. Yapı Kredi Yayınları.

Büyük Türkçe Sözlük. (2017). <https://archive.org/details/ByykTRkeSzIsk>

Cezar, M. (1963). *Osmanlı devri’nde İstanbul yapılarında*

- tahribat yapan yangınlar ve tabii afetler*. Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri, I, İstanbul.
- Çakmak, B. (2011). Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda afet yönetimi: 1894 büyük Uşak yangını. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15(15), 63–90.
- Çetiner, E. (t.y.). *Yanma ve yangın*. Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Emecen, F. (t.y.). *Biga*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 6. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/6/C06002275.pdf>
- Erdoğan, Ö. E. (2014). İstanbul'un ateşle imtihanı. *Beykoz Akademi Dergisi*, 2(2), 47–68.
- Erlor, M. Y. (2000). 1870 yılında Doğu Karadeniz'de çıkan yangın ve etkisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20(31), 209–218.
- Esin, T., & Etöz, Z. (2015). *1916 Ankara yangını: Felaketin mantığı*. İletişim Yayınları.
- Esirkiş, N. (2019). *İzmir yangınları (XVIII. asrın ortalarından 1922'ye kadar)* (Tez No: 2501121014). [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Etöz, Z., & Esin, T. (2012). Osmanlı şehir yangınları (1914–1918). *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (14), 1–44.
- Hazai. (2001). Osmanlı tarihinde doğal afetlerin rolü hakkında birkaç görüş. In E. A. Zachariadou (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Afetler* (G. Çağalı & S. Öztürk, Çev.) (ss. 3–5). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Korkmaz, Ş. (2010). Çanakkale'de yangınlar (1836–1866). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(48), 51–67.
- Korkmaz, Ş. (2018). Biga yangınları ve afet yönetimi (1901–1904). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 511–537.
- Köse, F. (2019). 1756 İstanbul yangını. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 191–213.
- Kuzucu, K. (1999). Osmanlı başkentinde büyük yangınlar ve toplumsal etkileri. In G. İren (Ed.), *Osmanlı* (Cilt 5, ss. 687–699). Yeni Türkiye Yayınları.
- Kuzucu, K. (2000). *Babiali yangınları ve sosyo-ekonomik etkileri (1808–1911)* (Tez No: 94039). [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Öztunç, H. B. (2018). 20. yüzyılın başında Biga'da yangın afeti ve sosyal yardımlaşma. *Belleten*, 82(293), 295–334.
- Pamuciyan, K. (2002a). Eremya Çelebi Kömürciyan'ın 1660 İstanbul yangını hakkındaki eseri. In *İstanbul yazıları: Ermeni kaynaklarında tarihe katkılar I* (ss. 89–90). Aras Yayıncılık.
- Pamuciyan, K. (2002b). Eremya Çelebi'ye göre İstanbul'un 1660 yangını. In *İstanbul yazıları: Ermeni kaynaklarında tarihe katkılar I* (ss. 102–106). Aras Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). <https://sozluk.gov.tr/>

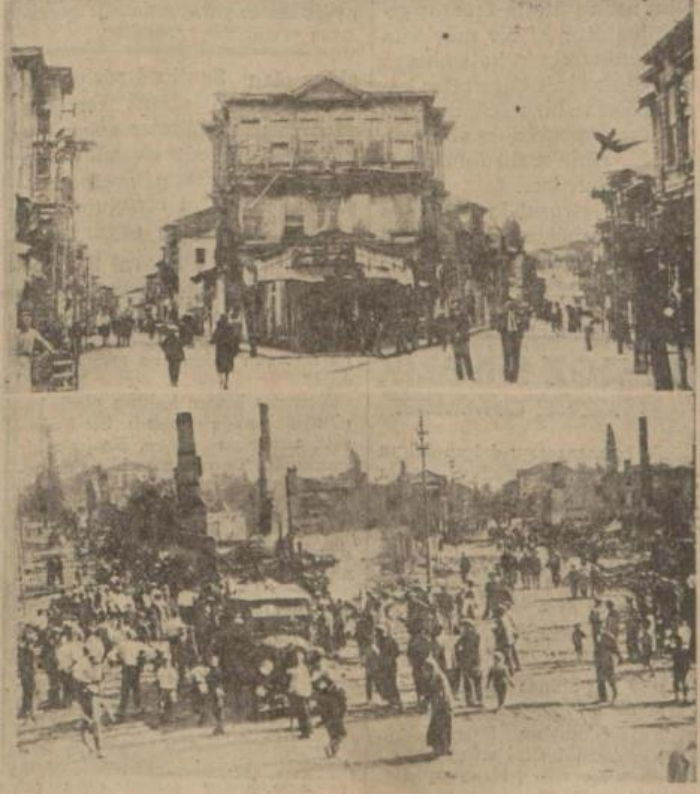
- Ürekli, F. (2010). Osmanlı dönemi'nde İstanbul'da meydana gelen afetlere ilişkin literatür. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8(16), 101–130.
- Yıldız, K. (2015). Şehir topografyasına etkisi bakımından Osmanlı dönemi İstanbul yangınları. In *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi I* (ss. 486–503). <https://istanbultarihi.ist/assets/uploads/pdf/sehir-topografyasina-etkisi-bakimindan-osmanli-donemi-istanbul-yaninglari-24.pdf>
- Yıldız, K. (2023). *1660 İstanbul yangını ve etkileri: Vakıflar, toplum ve ekonomi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zachariadou, E. A. (2001). Doğal afetler: Fırsat anları. In E. A. Zachariadou (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Afetler* (G. Çağalı & S. Öztürk, Çev.) (ss. 6–10). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ekler

EK 1: Yangın öncesinde Biga Çarşısından bir görünüm (Tan, 31 Temmuz 1935, s.1)

EK 2: 1935 Yangını öncesi ve sonrasına dair bir kıyaslama
(Tan, 4 Ağustos 1935, s. 1).

EK 3: Biga Yangınından bir görünüm
(<https://www.canakkaletravel.com/yazi/biga-1935te-nasil-harabeye-donmustu.html>)

Ahmet Ağaoğlu'nun Düşünce Dünyası ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunları Değerlendirmesi

Ahmet Ağaoğlu's World of Thought and Evaluation of the Constitutional Laws

Şeyma Nur
ÖZDEN¹

Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Öz

Ahmet Ağaoğlu, Türk siyasal düşüncesi ve anayasal gelişmeler tarihinde öne çıkan isimlerden biridir. Hayatı, anayasa çalışmalarındaki katkıları ve özellikle 1921 ile 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunları'na ilişkin görüşleri, dönemin entelektüel ve siyasi atmosferini anlamak açısından dikkat çekicidir. Gençlik yıllarında Rusya ve Fransa'da aldığı eğitim, basın faaliyetleri ve İttihat ve Terakki Fırkası'ndaki deneyimleri onun siyasi düşüncelerinin oluşumunda belirleyici olmuştur. Milli Mücadele sürecinde Ankara'ya giderek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev alan Ağaoğlu, anayasa tasarısının hazırlanmasında aktif rol üstlenen komisyon üyelerinden biri olarak sürece önemli katkılar sağlamıştır. 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun hazırlık sürecinde Ahmet Ağaoğlu'nun devletin teşkilatlanması, egemenlik anlayışı ve yerinden yönetim ilkeleri üzerine geliştirdiği düşünceler öne çıkmaktadır. Ağaoğlu, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ilkesini de anayasal düzen içinde güçlü bir biçimde vurgulamıştır. Bu çalışmada, 1924 Anayasası sürecinde Ağaoğlu'nun Cumhuriyet rejiminin kurumsallaşması, kuvvetler ayrılığı ilkesi ve bireysel özgürlükler konusundaki yaklaşımları ele alınmıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun anayasa hukukuna ve erken Cumhuriyet dönemi siyasal kültürüne yaptığı katkılar kendi yazıları ışığında analiz edilerek, hem dönemin siyasal yapısı hem de bir aydının bu yapıya etkisi bütüncül biçimde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Ağaoğlu, Teşkilat-ı Esasiye Kanunları, Anayasa Tasarı Komisyonu.

ABSTRACT

Ahmet Ağaoğlu is one of the prominent figures in the history of Turkish political thought and constitutional developments. His life, contributions to constitutional studies, and particularly his views on the Constitutional Laws of 1921 and 1924 are noteworthy for understanding the intellectual and political atmosphere of the period. The education he received in the Russia and France during his youth, his press activities, and his experiences in the Committee of Union and Progress were decisive in the formation of his political views. Ağaoğlu traveled to Ankara during the War of Independence and served in the Grand National Assembly of Turkey, making significant contributions to the process as one of the commission members who played an active role in the drafting of the constitution. Ahmet Ağaoğlu's ideas on the organization of the state, the concept of sovereignty, and the principles of decentralization stand out during the preparation of the 1924 Constitutional Law. Ağaoğlu also strongly emphasized the principle that sovereignty unconditionally belongs to the nation within the constitutional order. This study examines Ağaoğlu's approach to the institutionalization of the Republican regime, the principle of separation of powers, and individual freedoms during the 1924 Constitutional process. Ahmet Ağaoğlu's contributions to constitutional law and the political culture of the early Republican period are analyzed in light of his own writings, providing a holistic assessment of both the political structure of the period and the influence of an intellectual on that structure.

Keywords: Ahmet Ağaoğlu, Constitutional Laws, Constitutional Drafting Commission.

Geliş Tarihi/Received 23.08.2025
Kabul Tarihi/Accepted 21.10.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 01.12.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Şeyma Nur ÖZDEN

E-mail: seymanurozden@odu.edu.tr

Cite this article: Özden Ş.N., (2025). Ahmet Ağaoğlu's World of Thought and Evaluation of the Constitutional Laws. *Journal of Atatürk*, 14(2), 46-57.

Atıf: Özden Ş.N. (2025). Ahmet Ağaoğlu'nun Düşünce Dünyası ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunları Değerlendirmesi. *Atatürk Dergisi*, 14(2), 46-57.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin dağılma süreci ve Türkiye Cumhuriyeti'nin inşa edildiği dönemde, Kafkasya, Azerbaycan, Türkistan ve İdil-Ural bölgelerinden gerçekleşen Rusya Türkü göçleri, sadece demografik değil, aynı zamanda kültürel ve düşünsel düzeyde de Türkiye'nin modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Göç eden topluluklar arasında bulunan aydın kesim özellikle kültür, basın ve fikir hareketlerinde belirgin izler bırakmışlardır. Bu aydınlardan biri de, Azerbaycan Türkü olan Ahmet Ağaoğlu¹'dur. Ağaoğlu, 18. yüzyılda Erzurum'dan Karabağ'a göç etmiş köklü bir ailenin çocuğu olarak 1869 yılında Şuşa'da dünyaya geldi (Sakal, 1999, s. 7). Memleketi Şuşa'da, Rus dilinde eğitim veren bir mektepte öğrenimine başladı. Bu mektepte bulunan Ermeni çocukların tavırları sayesinde Türk düşmanlığını iliklerine kadar hisseden Ağaoğlu, Doğu ve Batı dünyası arasındaki uçurumu da ilk defa sıbyan mektebine gittiği bu dönemde fark etmiştir (Gündoğdu, 2007, s. 20). Daha sonra Tiflis'te bulunan ve pozitif bilimlere ağırlık veren "Realnoe Uçilişe" okuluna devam etti. Tiflis o dönemde, çeşitli düşünce akımlarının ifade bulduğu bir merkezdir. Böyle bir şehirde bulunmak Ağaoğlu'nun bakış açısının genişlemesinde etkili olmuştur (Gündoğdu, 2007, s. 21). Liseden başarıyla mezun olan Ağaoğlu, Petersburg'da bulunan "Politeknik Enstitüsü" sınavlarına girdi. Burada bir yıl kadar öğrenim gördükten sonra, okuldaki bazı profesörlerin kendisine karşı ırkçı söylemlerinden rahatsızlık duyarak eğitimine devam etmek üzere Paris'e gitmeyi tercih etti (Ağaoğlu, 1940, s. 102). Burada ilk olarak "Collega de France"da eğitim almaya başladı. Bunun yanında Sorbonna Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kabul edildi. Ağaoğlu, eğitim sürecinde dönemin önemli bilim insanlarından dersler aldı ve onlarla tanışma fırsatı buldu (Akçura, 2001, s. 207). Öğrencilik yıllarında basın hayatına atılarak, "La Nouvelle Revue", "Journal des Debats", "Revue Bleue" gibi gazetelerde Doğu medeniyeti ile ilgili yazılar kaleme aldı (Ülken, 2013, s. 603). Paris'te bulunduğu süre boyunca yayınladığı makaleler ve yürüttüğü ilmi faaliyetler sonucunda birçok siyasi yönetici ve bilim insanının dikkatini çekti. Ahmet Ağaoğlu burada bulunduğu dönemde Ahmet Rıza Bey ve fikirlerinden oldukça istifade edeceği Cemaleddin Afgani ile tanıştı (Gündoğdu, 2007, s. 22). Paris'te geçirdiği öğrencilik döneminde başlangıçta "İrancı" düşünceler ağır basan Ahmet Ağaoğlu, zamanla

Ahmed Rıza ve Cemaleddin Efgani ile kurduğu entelektüel temaslar neticesinde, giderek "İslamcı" ve "Türkçü" bir düşünce eksenine yönelmiştir (Sakal, 1999, s. 13,14).

Ahmet Ağaoğlu, Paris'te ki eğitimini tamamladıktan sonra önce İstanbul'a daha sonra Kafkasya'ya gelip, Tiflis'e yerleşti. Tiflis Lisesi'nde Fransızca derslerine girmeye başlayan Ağaoğlu, bir yandan da *Kafkas* gazetesinde yazılar kaleme aldı. Ağaoğlu, halkı uyandırmak ve Türklük bilinci kazandırmak amacıyla yayınladığı yazılarına bir süre Kaspi gazetesinde devam etti (Akçura, 1928, s. 428). Ağaoğlu, gerek yürüttüğü faaliyetler gerekse neşrettiği *Hayat*, *İrşad* ve *Terakki* gazetelerinde yer alan yazılarıyla, bölgede bulunan Türk nüfusunun Ruslaştırılmak istenmesine karşılık milliyetçilik düşüncesini geliştirmeye çalıştı (Gündoğdu, 2007, ss. 23,24).

Ahmet Ağaoğlu, yalnızca basın ve yayın alanındaki çalışmalarıyla değil, aynı zamanda siyasal meseleler hususunda da etkili girişimlerde bulunuyordu. Rus idaresi, Azerbaycan Türklerinin kendi kadim toprakları üzerinde özgürce hareket etmelerini engellemek amacıyla, Ermeni unsurlara yoğun biçimde destek sunuyordu. Bu desteği, Ermenilerin bölgede nüfuslarını artırmaları ve hâkimiyet kurmaları adına baskı politikalarıyla sürdürüyordu. Uygulanan politika neticesinde, 1905 yılından itibaren Ermeni silahlı gruplar Azerbaycan Türklerine yönelik saldırılar gerçekleştirmeye başladı. Yaşanan gelişmeler karşısında tepkisiz kalmayan Ağaoğlu, Ermenilere karşı savunma oluşturma maksadıyla Difai veya bilinen diğer adıyla Cemiyet-i İttihadiyye-i İslamiyye örgütünü vücuda getirdi (Göküş, 2013, s. 197). Bu oluşumları tehlikeli gören Ruslar, Ağaoğlu'nu takip etmeye başladılar. Onun kaleme aldığı yazıları Pantürkist olduğu gerekçesiyle yasakladılar (Zenkovsky, 1971, s. 152). Ağaoğlu'nun düşünceleri bir kesim tarafından Rus düşmanlığı olarak nitelendirildiği için tutuklanması talep edildi. Kendisine karşı yöneltilen bu tepkiler karşısında Ahmet Ağaoğlu Bakü'den ayrılarak İstanbul'a gidişini şu şekilde ifade ediyordu: "Şiddetli takip edilenler arasında idim. İş bir dereceye geldi ki, artık yalnız nefsimin değil, ailemin dahi huzur ve sükûnu kaybolmaya başladı. 1908 yılında Türkiye'de inkılab olmuştu. İş başına tanıdığım bazı zevat gelmişti. Aynı zamanda Kafkasya genel valisi tayin olunan Kont Varantsof-Taşkov mutlaka beni tutuklatmaya ve sürmeye karar vermiş görünüyordu. Bunu öğrenir öğrenmez derhal ben de kaçmaya karar verdim ve 1908 yılının sonlarına doğru İstanbul'a kaçtım." (Akçura, 1978, s. 152)

1909'da Türkiye'ye gelen Ağaoğlu, *Hikmet* gazetesi ve *Sebil-ürreşad*'da yazdı. Sırasıyla Maarif müfettişliği, Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü yaptı. Aynı dönemde

¹ Azeri kaynaklarda Ahmed Bey Agayev olarak yer almasına rağmen, soyadı kanununa kadar geçen dönemde Ağaoğlu Ahmed, soyadı kanunundan sonra ise Ahmet Ağaoğlu olarak anılmıştır.

Fransızca *Jeune Turc*, *Türk Yurdu* ve *İslam* mecmualarında yazılar kaleme aldı. Aynı yıl içinde İstanbul Darülfünun’da ders vermeye başladı. Birçok Türkçe yayınlanan gazetede yazılar kaleme alan Ağaoğlu, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde başyazarlık yaptı. Türk Ocağı ve Türk Yurdu cemiyetlerinin kurucu üyeleri arasında yer aldı. 1912 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yönetim kurulu diyebileceğimiz Merkez-i Umumi üyeleri arasında yerini alarak, Afyonkarahisar mebusluğuna seçildi.

İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen Türkçü-İslamcı aydınlarından biri olan Ağaoğlu, Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra, Rusya’dan göçen Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali gibi aydınlarla birlikte “Rusya’da Sakin Müslüman Türk Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti”nin kurulmasında rol oynadı (Gündoğdu, 2007, s. 26). 1917’de Rusya’da gerçekleşen ihtilal ile birlikte Azerbaycan’ın bağımsızlığını desteklemek için siyasi müşavir olarak bölgeye gitti (Ülken, 2013, s. 604). Azerbaycan’da kurulan parlamentonun üyeleri arasında yer aldı. Aynı dönemde Türkiye’de Meclis-i Mebusan üyeliği de devam ediyordu (Sakal, 1999, ss. 26,27).

1918 yılının sonuna gelindiğinde, Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan’ın taleplerini Paris Barış Konferansı’nda dile getirmek üzere, Meclis Başkanı ve Devlet Reisi Ali Merdan Bey Topçubaşı ile birlikte seçildi. Elinde Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından verilmiş özel bir diplomatik pasaport ve General Thomson tarafından yazılmış bir tavsiye mektubu bulunan Ağaoğlu, Paris’e gitmek üzere yola çıktı. Heyet, İstanbul’a ulaştıktan sonra, Fransız yetkililerin vize vermekteki gecikmeleri nedeniyle uzun süre beklemek zorunda kaldı. Bu süre zarfında Ağaoğlu, İspanyol gribine yakalandı. Mart 1919’da, hastalığı nedeniyle evinde istirahat ederken, henüz vizesini beklediği esnada, Osmanlı hükümeti tarafından, İngilizlerin talebiyle savaş suçu isnadıyla tutuklandı. Ardından, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen diğer isimleriyle birlikte önce Limni Adası’na, ardından Malta’ya sürgün edildi (Shissler, 2002, s. 165). Bilal Şimşir’in ifadesiyle; “Kaleminden başka silahı olmayan Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu gibi kişiler bile Ermenilere zorbalık suçuyla lekelenmek istenmişlerdir.” (Şimşir, 1985, s. 108) Malta’da geçen sürede düşünmekten ve düşüncelerini aktarmaktan vazgeçmeyen Ağaoğlu, ilerleyen yıllarda yayınlanacak olan, “Üç Medeniyet” adlı eserini kaleme aldı (Ağaoğlu, 2013, s. 13).

Ağaoğlu, 1921 yılında, Malta sürgünlerinin Türk milliyetçi kuvvetlerince esir alınmış Britanyalı subaylarla takas edilmesini öngören bir anlaşma çerçevesinde serbest

birakıldı. Özgürlüğüne kavuşmasının ardından ilk olarak İstanbul’a geldi. Yaklaşık bir ay sonra da Ankara’ya giderek kendisini Mustafa Kemal’in önderliğindeki Milli Mücadeleye adadı (Shissler, 2002, s. 165,185). Ağaoğlu Ankara’da oluşunu şöyle ifade ediyordu: “Ankara’ya bir Mümin’in mukaddes bir şehre girerken taşıdığı duygularla giriyordum. Ben orasını bütün Türklük için bir Kâbe, bir Kudüs olarak görüyordum. Oraya derin bir şükran, içten bir iman, yüksek bir dilek duygusu ile giriyordum. Orası beni düşmanların elinden alan kurtarıcı bir tapınaktı. Orası yurtsuz ve ocaksız kalmış Türklerin yurt ve ocakları için savaşı bir kahramanlar yatağı idi. Orası onuru kırılmış Türklüğün şeref ve haysiyeti için talih ve kaderle çarpışan efsanevi şövalyelerin bir ocağı idi, Ben bu ilahi mücadeleye karışmakla hem şükran borcumu ödemiş, hem de hayatıma ve varlığıma bir mana vermek fırsatına nail olacağım.” (Ağaoğlu, 2010, s. 29)

Ankara’ya geldikten sonra Milli Mücadele’nin topluma benimsetilmesi ve Ankara Hükümeti’nin yürüttüğü faaliyetlerin halk tabanında karşılık bulması amacıyla oluşturulan İrşat Heyetleri’nde görev üstlenen Ağaoğlu, bu çerçevede Kars’a gönderildi (Sakal, 1999, ss. 39,40). Ardından hükümet tarafından Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü görevi’ne getirilen Ahmet Ağaoğlu, *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde başyazar olarak bulundu. Kars milletvekili olarak ikinci ve üçüncü dönemlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde görev aldı (Gündoğdu, 2007, s. 26). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde derslere girerek fikir hayatına yön veren Ağaoğlu, bizzat Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Komisyonu’na görevlendirildi (TBMM, ZC, 16.08.1339; Shissler, 2002, s. 22).

Ahmet Ağaoğlu’nun 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu Değerlendirmesi

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hazırlık komisyonunda görev alan Ahmet Ağaoğlu, 1921 ve 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanun maddeleri ile ilgili *Akşam* gazetesinde kaleme aldığı makalelerde değerlendirmelerde bulunuyordu. Özellikle meclisin yetkileri ve cumhurbaşkanına verilen yetkiler konusunu ele alıyordu. Başlangıçta hilafetin saltanattan ayrılmasını ve saltanatın kaldırılmasını vurgulayarak Ankara’nın, Şark milletlerinin hiçbirinde yapılmamış bir inkılabı gerçekleştirdiğini ifade ediyordu.

Ahmet Ağaoğlu, Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra yürürlüğe konulan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hükümlerini sayıca az buluyordu. Hükümler yalnızca temel ilkeleri dile belirtiyordu. Öz itibarıyla kurucu mahiyette

olmasına rağmen detaylı bir sistem inşa etmiyordu. Ağaoğlu'na göre 1921 Anayasası ile birlikte, milletin genel vekâletini uhdesinde toplayan Büyük Millet Meclisi, egemenliğe dair tüm hakları kendi zatında cem etmiş bulunuyordu. Yasama ve yürütme yetkilerini ise doğrudan ve fiilen millet adına kullanmaktaydı. Bu meclis, kendi içinden seçtiği temsilciler aracılığıyla devletin çeşitli şubelerini vekâleten ve yine millet namına idare ettiriyordu. Hâkimiyet hakkını doğrudan taşıyan Meclis, dilediği anda bu vekâleti sona erdirmeye kudretine sahipti. Bahsi geçen esaslarla tam bir uyum içerisinde bulunan Meclis Başkanı, hem Meclis'i temsil etmekte hem de bu temsil sıfatıyla yürütme heyetine başkanlık etmekteydi. Dahası, başkomutanlık yetkisini de şahsında toplamaktaydı. Bu suretle Meclis'in vekili olarak, milletin tüm mevcut kuvvetlerinin düzenleyicisi ve yönlendiricisi konumundaydı; yani yalnızca bir yöneten değil, aynı zamanda millet iradesinin yaşayan temsili hâline gelmişti (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1).

Ahmet Ağaoğlu'nun değerlendirmesine göre hakimler, Meclis adına görevlendirilip yine Meclis adına görevden alınıyorlardı. Bu da Büyük Millet Meclisi'nin yalnızca yasama ve yürütme değil, aynı zamanda yargı yetkisini de elinde bulundurduğunu gösteriyordu. Meclis, ihtiyaç duyduğu zamanlarda olağanüstü ya da özel nitelikli mahkemeler kurabilirdi. Bu yetki, Meclis'in hukuk düzenini şekillendirme gücünü ve gerektiğinde yargıyı olağan işleyişin dışına çıkarabildiğini kanıtlıyordu. Meclisin kendisine verdiği "Mukadderat-ı millet üzerine vazüülyet" unvanı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ruh ve mahiyetini açıkça ortaya koyuyordu.

Hükümet şeklinin *tevhid-i kuvva* olduğunu belirten Ahmet Ağaoğlu, dünyada hiçbir yerde ve hiçbir millet tarafından *tevhid-i kuvva* usulünün Türkiye'deki kadar benimsenmediğini vurguluyordu. Ona göre; Milli Mücadele esnasında bu yöntemden memleket en yüksek düzeyde fayda sağlamış ve bu usulün ortaya konulması, tehlike anlarında Tür milletinin ne denli yaratıcı, üretken ve öncü bir zekaya sahip olduğunu açık bir göstergesi olmuştur. Fakat Ağaoğlu, olağanüstü durum ortadan kalktığında kanunların ne derece işlevsel olacağı ile ilgili şu ifadeleri kullanıyordu: "Ne var ki, savaşın kızgın anlarında fevkalâde derecede işlevsel ve kudretli bir araç olarak beliren bu yöntem, acaba barış devresine girildiğinde, gündelik hayatın sıradanlığına dönüldüğünde, toplum düzeni sükûnet ve itidal içinde işlemeye başladığında, bireysel hakların ve medeni hukuk kaidelerinin titizlikle gözetilmesi icap ettiğinde halâ geçerliliğini ve meşruiyetini muhafaza edebilir mi?" (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1)

Ağaoğlu, barış dönemlerinde geçerli olan yönetim biçimlerini dışarıdan bakıldığında uyumlu ve dengeli görse de, bu görünümün ardında gizli bir tehlikenin var olduğuna işaret ediyordu. Bu tehlike, sistemin iki uç noktaya "diktatörlük ve anarşi" sürüklenme potansiyelidir. Bunun önüne geçebilmek için iki yol vardır. İlki; anayasal rejimlerin istikrarlı işleyişinin sadece hukukî kurumsallıkla değil, aynı zamanda güçlü bir hukuk ahlakı (seciye-i hukukiyye) ile mümkün olabileceğidir. Bu çerçevede, anayasal sistemin merkezinde yer alan meclisin "müttehit ve müttefik" yani birlik içinde ve ortak bir amaç doğrultusunda hareket etmesi, hukuk devleti idealinin hayata geçirilmesi açısından zaruridir. İkinci yol ise; dış tehditlerin varlığıdır. Dış tehditler, içerideki ayrışmaları askıya alarak siyasal birliği pekiştirebilir. Ancak bu birliğin kalıcı olması için hukuki bilinç ve yüksek siyasal etik vazgeçilmezdir. Eğer yasama organı olan Mecliste bir çatışma veya çözülme meydana gelirse o zaman devletin işleyiş mekanizması tehdit altına girer. Meclisteki dağınıklık ve hizipleşmenin doğrudan bir sonucu olarak, anayasal düzenin asli yapısal unsurları arasındaki sınırlar belirsizleşir, yetkiler iç içe geçer. Bu durum, yalnızca idari yapının felce uğramasına değil, aynı zamanda yasama sürecinin sekteye uğramasına ve siyasal sistemin işleyemez hale gelmesine neden olur. Böyle bir ortamda siyasi partiler ve hizipler, kurumsal sadakatten ziyade kendi çıkar çevrelerinin temsilcilerini devletin kilit noktalarına yerleştirmeye çalışır (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1).

Ağaoğlu'na göre, tam aksi düşünüldüğünde ise, bir yasama meclisinin kendi içinde bütünleşmiş, yekpare bir görünüm arz etmesi, siyasal istikrarın teminatı olarak görülemez. Zira bu birliktelik, hukukun şekillendirdiği ahlaki ve meşru bir zeminden yoksunsa; kamu menfaatini gözetmek yerine iktidarını muhafaza etme içgüdüsüne dayanıyorsa, o düzenin adına demokrasi denilse dahi, özünde bir "heyet istibdadı"ndan başka bir şey değildir. Milli Mücadele dönemi Büyük Millet Meclisi, bir bakıma bu karakteri yansıtmaktadır. O dönem, ülkede olağanüstü bir durum hakimdi ve meclis, adeta mutlak yetkilerle donatılmış bir otorite konumundaydı. Dilediği vergiyi koyabilen, olağanüstü mahkemeleri kurabilen ve temel hukuk ilkelerini askıya alabilen bir meclis vardı. Bu uygulamalar hukuki değil, zaruriydi. Bu zaruret halk tarafından rıza ile karşılanıyordu. Yani, meşruiyetin kaynağı bu kez anayasal normlar değil, toplumun varoluşsal tehlide verdiği tepkiydi (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1). Ağaoğlu'nun buradaki düşüncesi modern siyaset teorisinde Carl Schmitt'in ele aldığı "egemen, olağanüstü hale karar verendir" ilkesi ile paraleldir (Schmitt, 2005, s. 13). Fakat bu istisnai durumun kalıcı olması durumunda ortaya bozulmaların çıkacağını da vurguluyordu.

Ağaoğlu'na göre; kuvvetler birliğine dayanan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda, yasama, yürütme ve yargı erkleri arasında sağlıklı bir denge kurulamamıştı. 1921 Teşkilat-ı Esasiye'sinin maddeleri sayıca az olduğu için sistematik bir devlet yapısı oluşturmaktan uzaktı. Hem temel ilkeleri hem de uygulamaya ilişkin düzenlemeleri net değildir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yetersiz kaldığı her durumda, daha önce sert bir dille eleştirilen ve otoriter bir düzenin sembolü olarak sunulan Kanun-i Esasi'ye (1876) başvuruluyordu. Oysa bu anayasa, Milli Mücadele döneminde defaatle "istibdat ve cebir aleti" olarak nitelendirilmiş ve resmi söylemle adeta meşruiyet dışına itilmiştir. Dolayısıyla, daha önce gayrimeşru kabul edilen bir anayasal metne geri dönüş yapılması, hem teorik hem de pratik düzeyde anayasal tutarlılığın ihlali anlamına geliyordu. Kanun-i Esasi ile 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu arasında yalnızca dönemsel bir fark değil, rejim olarak da farklılık vardır. İlki, meşrutiyet esasına dayanan ve monarşik imparatorluk yapısı içinde tasarlanmış bir anayasal düzen iken; ikincisi, halk egemenliğini esas alan cumhuriyetçi bir sistemin kurucu metni olma iddiasındadır. halk egemenliğini temel alan ve milletin iradesini en üstün siyasi otorite kabul eden bir anayasanın, saltanat rejimini meşrulaştırmak amacıyla yazılmış bir başka metne dayanarak ikmal edilmeye çalışılması, anayasal teori açısından ciddi bir çelişkidir. Cumhuriyet şekli, monarşinin yalnızca dönüşmüş biçimi değil, onun antitezidir. Bu nedenle, biri diğerine ilham kaynağı olamaz; olursa bu durum, anayasal sistemin iç tutarlılığını zedeler, rejim değişikliğini biçimsel düzlemde geçersiz kılar (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1).

Farklı siyasal rejimlerin anayasal metinlerinden birtakım hükümler almak, içerik olarak mümkündür. İmparatorluk ya da halk hükümeti gibi farklı yönetim biçimleri benzer hukuki normları üretmiş olabilir. Ancak burada asıl sorun, bu normların müstakil ve bütüncül bir yapıya kavuşturulmadan, gelişigüzel ve tutarsız bir tarzda tatbik edilmeye teşebbüs edilmesidir (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1).

Eğer Kanun-i Esasi halen yürürlükte kabul edilirse, o halde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun varlık sebebi ortadan kalkar. Öte yandan, Kanun-i Esasi yürürlükte değilse, o zaman onun herhangi bir hükmüne başvurulması hukuken temelsiz olur. Bu çıkmaz, anayasal sistemde ikili meşruiyet ve belirsizlik yaratır ki bu durum, yalnızca hukuki değil, siyasal istikrar açısından da tehditkârdır. Bir diğer tehlike ise; anayasal hükümler arasında keyfi tercihler yapılmasına yol açan ve anayasa normlarını şahsi, sübjektif ve dönemsel değerlendirmelere açık hale getiren bir

yaklaşımın benimsenmesidir. Bu zihniyet, hukuk devletinin temel direklerinden biri olan öngörülebilirlik ilkesini ortadan kaldırır. Bu tarz uygulamalar, yalnızca sistemdeki belirsizliği artırmakla kalmaz; aynı zamanda devlet otoritesini, bireysel iradelere ve siyasal manipülasyonlara açık hale getirir. Bu sebeple 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun temelinde yer alan *müfrit tehvid-i kuvva* anlayışının yeni anayasa hazırlanırken revize edilmesi gerekir. Diğer yandan da bir devletin işlemlerini mümkün kılacak rasyonel bir yapı inşa edilmeliydi. Bu iki yönlü sorun uzun süreden beri Ankara siyasal çevrelerinde fark edilmiş olup çözüm yolları üzerinde düşünülmeye başlanmıştır (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1).

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Hazırlık Sürecinde Fikir Ayrılıkları ve Ahmet Ağaoğlu'nun Yaklaşımı

Ahmet Ağaoğlu'na göre, seçimlerin ardından teşekkül eden bir heyet, ülkede hüküm süren karmaşık durumu tahlil etmek ve bu karışıklığa çare olabilecek yolları aramak amacıyla çalışmalar yürütmüştür. Ağaoğlu'nun aktardığı üzere, bu heyetin kendi içindeki fikir münakaşaları ve Ankara çevresinde yapılan değerlendirmeler sonucunda, Anayasa meselesi etrafında üç belirgin düşünce akımının ortaya çıktığı görülmüyordu. Birinci grup, mevcut Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ve genel durumun olduğu gibi korunması ve bu yapının kendi doğal seyri içerisinde gelişmesine olanak tanınması gerektiği görüşündeydi. İkinci grup, anayasanın temel yapısını değiştirmeksizin yalnızca eksik yönlerinin belirlenip, bu eksikliklerin kanuna ekleme yoluyla tamamlanmasını savunmaktaydı. Üçüncü yaklaşım ise, anayasanın özüne ve temel ruhuna bağlı kalmakla birlikte, detaylarında gerekli görülen değişikliklerin yapılmasını ve eksik yönlerin giderilmesini amaçlamaktaydı (Ağaoğlu, 28 Teşrinievvel 1339, s. 2).

Mevcut anayasal düzenin olduğu gibi muhafazasını ve zamanla kendi dinamikleri içerisinde gelişmesini savunan ilk görüş, örnek olarak Birleşik Krallık'ı gösteriyordu. Bu görüşü benimseyenler, İngiltere'de anayasal düzenin tarihsel süreç içerisinde herhangi bir radikal kırılmaya uğramadan, kendiliğinden ve zamana yayılarak evrimleştiğini ifade ediyorlardı. Benzer biçimde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun da zamanla ve ihtiyaçlar doğrultusunda doğal bir gelişim süreci geçirmesi gerektiğini savunuyorlardı. Ancak bu yaklaşım, bazı çevreler tarafından eleştiriliyordu. Bu eleştirilerde, İngiliz parlamenterizminin özgün tarihsel koşullar içinde, yaklaşık yedi yüzyıllık bir süreçte ve özellikle derebeylik sınıfının kraliyete ve halka karşı haklarını korumaya yönelik mücadelesiyle şekillendiği, ayrıca halkın uzun süren

direnişleri ve mücadeleleri sonucunda bugünkü yapısına ulaştığı vurgulanıyordu. Eleştirmenlere göre, bu tarihsel bağlam dikkate alındığında, İngiltere modeli Türkiye için doğrudan örnek alınamazdı. Zira çağdaş dünyada, halkın hürriyet ve bağımsızlığını devrim yoluyla kazanmış milletler arasında, açık, yazılı ve sistemli bir anayasa metnine sahip olmayan tek bir ulus bulunmamaktaydı. Bu nedenle, anayasal gelişimin "tabii bir evrim" süreciyle değil, bilinçli, planlı ve yazılı bir düzenleme ile gerçekleşmesi gerektiğini düşünüyorlardı (Ağaoğlu, 28 Teşrinievvel 1339, s. 2).

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu etrafında oluşan ikinci ve üçüncü düşünce akımları ise Ağaoğlu'na göre, temel bir hedefte birleşiyordu. Bu; mevcut siyasi ve idari karmaşaya son verecek, düzenli ve uyumlu bir anayasa metninin hazırlanmasıydı. Her ne kadar bu iki görüş arasında bazı teorik farklılıklar bulunsa da, amaç ve ilkeler bakımından aynı doğrultuda hareket ettikleri görülmektedir. Bu nedenle, aralarındaki ihtilaflar, esasen uygulamaya değil, teorik yaklaşımlara dayanmaktadır. Söz konusu ayrımın temelinde ise "kuvvetler birliği" ile "kuvvetler ayrılığı" ilkeleri vardı. İkinci akımı savunanlar kuvvetler birliğini benimserken, üçüncü akımı destekleyenler kuvvetler ayrılığını esas alıyordu. Fakat dünyada gerçek anlamda kuvvetler ayrılığına dayanan bir devlet yapısı bulunmuyordu. Örneğin, sıklıkla bu modelin örneği olarak gösterilen Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, anayasal sistemin teorik olarak kuvvetler ayrılığına dayandığı iddia edilse de, pratikte güçlerin birleştiği bir düzen hakimdir. Zira hem yürütme gücünü temsil eden başkan, hem de yasama organı, halk tarafından seçilmekteydi. Aralarında uyuşmazlık çıktığında ise nihai karar mercii yine halkın kendisiydi. Dolayısıyla, kuvvetlerin kaynağı da, son mercii de millettir (Ağaoğlu, 28 Teşrinievvel 1339, s. 2).

Ahmet Ağaoğlu'nun anayasal düzen anlayışına göre, yönetim biçimi ne olursa olsun, bütün kuvvetler esasen halktan doğmakta ve halka geri dönmektedir. Bu nedenle önemli olan, bu kuvvetlerin tezahür ve işleyiş biçimlerinin nasıl düzenleneceğidir. Kuvvetler birliği ilkesinin aşırıya kaçtığı durumlarda, güç tek bir kişide ya da sınırlı bir grubun elinde toplanarak mutlakiyetçi rejimlere, örneğin Rusya'daki diktatörlüğe, yol açabilir. Öte yandan, kuvvetler ayrılığı ilkesinin aşırı uygulanması halinde ise, tıpkı bazı Avrupa ve Amerikan örneklerinde olduğu gibi, yürütme organının yasama üzerinde fiili bir tahakküm kurduğu yapılar ortaya çıkabilirdi. Bu sebeple anayasa yapım sürecinde asıl görev, her iki sistemin potansiyel sakıncalarını bertaraf edecek dengeli bir yapı oluşturmaktır. Bu yapı, halktan kaynaklanan gücün çeşitli alanlarda düzenli, uyumlu ve birbirine müdahale etmeyecek biçimde kullanılmasını sağlamalıdır.

Bakanlıkların görev paylaşımına ve iş bölümüne dayanan bir devlet mekanizması, ancak bu şekilde düzenlenirse etkin ve istikrarlı biçimde işleyebilir. Bu sayede olası siyasi krizlerin ve sistem içi çatışmaların önüne geçilebilirdi (Ağaoğlu, 28 Teşrinievvel 1339, s. 2).

Birbirinden belirgin şekilde ayrılan kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı taraftarları, pratik ihtiyaçlar doğrultusunda ortak bir uzlaşma zemini oluşturmayı başardılar. Her iki görüşün temsilcileri, farklı ön kabullere dayansalar da, mevcut Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yetersizliklerini ve bir anayasa reformunun gerekliliğini kabul ettiler. Kuvvetler birliği taraftarları, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda çeşitli eksiklikler bulunduğunu ve bu eksiklikler giderilmeden devletin işleyişinin sağlıklı biçimde sürdürülemeyeceğini baştan itibaren ifade ediyorlardı. Bu nedenle, mevcut anayasaya yeni maddelerin eklenmesi ve yapının genişletilmesi gerektiğini savundular. Öte yandan, kuvvetler ayrılığı yanlıları ise anayasanın temel ilkelerine sadık kalınmasını ve bu ilkelerin korunmasını esas aldılar. Her iki taraf da kendi pozisyonlarını muhafaza ederken, uzlaşmanın mümkün olduğu bir orta yol belirlemiş oldular. Bu ortak zemin, anayasanın temel esaslarına dokunulmaksızın, yalnızca uygulamaya ve ayrıntılara ilişkin maddelerde düzenleme yapılmasını, eksik hükümlerin ise yeni eklemeler yoluyla tamamlanmasını öngörüyordu. Böylece, mevcut anayasal çerçeve korunarak, sistemin işlerliğini artıracak, dengeli ve uyumlu bir anayasal yapı tesis edilmesi hedefleniyordu (Ağaoğlu, 24 Teşrinievvel 1339, s. 1).

Ahmet Ağaoğlu'nun Hükümet Biçimi Değerlendirmesi

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hükümet biçimi konusunda getirdiği düzenlemeleri değerlendiren Ağaoğlu'na göre; kanun zımnî (örtük) ve fiili olarak cumhuriyet rejimini tesis ettiği halde, bu durum resmi olarak açık biçimde ifade edilmemiştir. Anayasal metinde "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" ifadesi yer almasına rağmen, bu hükümetin mahiyeti ve şekli net biçimde tanımlanmıyordu. Bu sebeple Türkiye'de devletin ve hükümetin yapısını kavramak için yalnızca isimlere değil, sistemin bütününe, yani devlet aygıtının yukarıdan aşağıya kadar olan teşkilatına, bakmak gereklidir. Mevcut belirsizliğin giderilmesi için yapılması gereken, fiilen ve zımnen zaten mevcut olan yönetim biçiminin adının verilmesiydi. Bu ad ise "cumhuriyet"tir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun özü ve hükümleri, cumhuriyet rejimini açıkça kurmuş ve tanımlamıştır. Dolayısıyla yapılan şey, yeni bir rejim ihdası değil, mevcut rejimin hukuki ve siyasi kimliğinin açıkça ilan edilmesinden ibarettir (Ağaoğlu, 28 Teşrinievvel 1339, s. 2).

Ağaoğlu'nun ifadesine göre, İstanbul basınının bir kesimi özellikle "cumhuriyet" terimi üzerinden bir huzursuzluk ve itiraz dalgası yaratıyordu. Zira aynı çevreler bir yandan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu savunduklarını ilan ediyor, öte yandan bu kanunun özünde yer alan cumhuriyet ilkesine karşı çıkıyorlardı. Oysa Türkiye'de uygulamaya konan sistemin, cumhuriyetle yönetilen Fransa, İsviçre, Amerika ve hatta dönemin Almanya'sı gibi devletlerin anayasal yapılarından yapısal olarak ayrılan bir yönü bulunmuyordu. Kullanılan bazı kavramlar dışında, yönetim esasları arasında anlam bakımından herhangi bir fark olmadığı açıkça görülüyordu. Buna göre; cumhuriyet kavramına gösterilen bu tepki, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda zihinsel bir çelişkiyi de yansıtıyordu. Zira cumhuriyet rejimini fiilen kuran bir anayasayı kabul edip, bu rejime adını vermekten çekinmek; akıl, mantık ve siyasi tutarlılık açısından izah edilemeyecek bir ruh halini ortaya koyar. Sonuç itibarıyla yapılması gereken, zaten kurulmuş olan bu rejimin adını koymak ve mevcudu resmi olarak ilan etmektir (Ağaoğlu, 28 Teşrinievvel 1339, s. 2).

Ahmet Ağaoğlu'na göre, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen diğer düzenlemeler birlikte değerlendirildiğinde, Meclis Başkanı'nın hem yasama organının başkanlığını hem de devlet başkanlığı görevlerini uhdesinde topladığı açıkça görülüyor. Söz konusu düzenlemeler çerçevesinde Meclis Başkanı'na, yalnızca bir yasama organı başkanına tanınamayacak düzeyde geniş ve belirleyici yetkiler tevdi edilmiştir. Nitekim o dönemde kabul edilen yasalarda, Meclis Başkanı'nın yürütme görevlerini fiilen üstlendiği görülür. Kuvâ-yı Milliye ve askeri güce ilişkin başkomutanlık yetkilerinin tamamı, Heyet-i Vekile'ye başkanlık eden Meclis Başkanı'na verilmişti. Ayrıca, Bakanlar Kurulu kararlarını onaylama ve imzalama, kanunları Bakanlar Kurulu'na sevk etme, devleti yabancı devletler nezdinde temsil etme ve bir dönem Bakanlar Kurulu üyelerini belirleme yetkisi dahi Meclis Başkanı'na bırakıldı. Bu durum, Meclis'in kendi kurumsal mantığı ve siyasi felsefesi çerçevesinde gelişti. Zira kendisini milletin kaderi üzerinde doğrudan söz sahibi olarak gören, yasama ve yürütme yetkilerini tek elde toplayan Meclis, bu yetkileri doğrudan kendisi kullanamayacağı için, söz konusu icra görevlerini temsilcisi olan başkanına devretmişti. Oysaki bu yetkiler modern cumhuriyetlerde sadece devlet başkanlarına aitti. Örneğin Fransa ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde benzer yetkiler yalnızca cumhurbaşkanlığı makamına aittir, ne meclis başkanı ne de başka bir organ bu yetkileri kullanma hakkına sahip değildir (Ağaoğlu, 1 Teşrinisani 1339, s. 1).

Ağaoğlu'nun değerlendirmesine göre, cumhuriyet rejiminin temel esasları, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kurulmuş ve anayasal bir zemine oturtulmuştur. Aynı şekilde, cumhurbaşkanlığı makamı ile Meclis Başkanlığı'nın birleştirilmesi de yine bu anayasa kapsamında fiilen ve zımnen gerçekleşmiştir. Bu durumda, 1923'te cumhuriyetin ilanı ve Meclis Başkanı'nın cumhurbaşkanı sıfatını kazanması, anayasal sistemin doğal ve mantıksal bir devamı olarak ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na dayanarak cumhuriyetin ilanına itiraz etmek, ne bilimsel ne de mantıksal bakımdan tutarlıdır. "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" gibi muğlak ve belirli bir yönetim biçimini açıkça tanımlamayan bir terkip yerine, aynı mahiyeti çok daha açık ve özlü biçimde ifade eden "cumhuriyet" kavramının benimsenmesi, yalnızca bir isimlendirme meselesiydi. Yönetimin özü değişmedi, yalnızca mevcut olanın adı konuldu. Bu nedenle, Teşkilat-ı Esasiye ile cumhuriyetin birbirinden ayrı yapılar olduğunu öne sürenler, kavramlarla yüzeysel biçimde oynayanlardır. Gerçekte, cumhuriyet halkın egemenliği anlamına gelir. Bu anlamda bakıldığında, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, cumhuriyet rejiminin en ileri örneklerinden birini ortaya koymuştur. Zira halk egemenliğini yalnızca teorik bir ilke olarak değil, doğrudan doğruya uygulama esasına bağlamıştır (Ağaoğlu, 1 Teşrinisani 1339, s. 1).

Ahmet Ağaoğlu, Fransa, İsviçre, Amerika, Almanya ve Avusturya cumhuriyetlerini incelerken, bu ülkelerdeki cumhuriyet sistemlerinin birbirinden önemli ölçüde farklılık gösterdiğini ifade ediyordu. Fakat hepsinin ortak özelliği olarak halkın egemenliğine dayandığını özellikle vurguluyordu. Türkiye'de ise uygulanan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve sonrasında onun yerine geçmek üzere hazırlanan ama halk egemenliği ilkesini neredeyse birebir koruyan yeni anayasa taslağı, halkın kaderine bizzat hükmetmesini sağlama noktasında diğer cumhuriyet rejimlerinden çok daha ileri bir duyarlılık ve sadakat sergiliyordu. Şöyle ki; meclis, özünde yine yasama ve yürütme erklerini kendi çatısı altında toplamaktadır. Hiçbir surette yürütme organı tarafından feshedilmesi ya da tatil edilmesi ihtimali söz konusu dahi olamaz. Çağrısız toplanma yetkisine sahiptir. Oturumları, yılda en az altı ay kesintisiz devam eder. Meclis, herhangi bir kayıt ve koşula bağlı olmaksızın, soru sorma ve gensoru yetkilerini sınırsız biçimde kullanır. Vekiller kurulunu hem toplu hâlde hem de bireysel olarak görevden alma yetkisini elinde tutar. Dünyada hiçbir ülkede, hiçbir devlette, millî hâkimiyet ilkesi bu denli sarsılmaz ve net bir biçimde tanımlanmamıştır. Fransa'da cumhurbaşkanı, meclisi feshetme, tatil etme, toplantıya çağırma, seçim emri

verme, yasaları geri gönderme, kabine başkanını atama gibi yetkilere sahiptir. Amerika'da ise başkanın, meclise hesap vermemesi, bakanları keyfince görevlendirip görevden alması, yasaları imzalamaktan kaçınması ya da uygulamaya koymaktan geri durması gibi geniş yetkileri vardır. Türkiye'de hâkimiyetin tek kaynağı yine meclistir. Yürütme gücü, meclisin yalnızca bir ferdi konumundadır (Ağaoğlu, 1 Teşrinisani 1339, s. 1).

Yalnızca devlet işlerinin daha sistemli ve sağlıklı bir düzen içinde idare edilebilmesi amacıyla hazırlanan yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanun taslağı, bu çerçevede bazı anlamlı değişiklikleri içeriyordu. Ağaoğlu'na göre, bunların başında, cumhurbaşkanına, bakanlar kurulu başkanını atama ve kanunları bir ay içinde meclise geri gönderme yetkisinin verilmesi geliyordu. İkinci olarak ise, kabine sisteminin kabul edilmesi şeklinde özetlenebilecek bir düzenleme söz konusuydu. Bu değişiklikler, özünde yürütmenin etkinliğini artırmaya yönelik teknik düzenlemeler olarak değerlendirilse de, egemenliğin merkezinde yine meclisin tartışmasız hâkimiyetini koruyordu (Ağaoğlu, 1 Teşrinisani 1339, s. 1).

Ahmet Ağaoğlu'nun değerlendirmesine göre, kanunları meclise iade etme yetkisi, yalnızca hükümet mekanizmasının selametini muhafaza kaygısına dayanıyordu. Zira her mecliste olduğu gibi, Büyük Millet Meclisi'nde de zaman zaman yasa teklifleri aceleye getirilmekte; eksik, hatta maslahatla örtüşmeyen metinler ortaya çıkabilmektedir. Hele ki yalnızca tek bir yasama organıyla idare olunan bir devlette, bu tür tehlikelerin önünü almak mecburidir. İşte bu noktada, cumhurbaşkanına tanınan bir aylık süre zarfında yasaları meclise iade etme yetkisi, sistemin kendi kendini denetleyebilmesi adına zaruri bir tedbir olarak öne çıkmaktadır. Ne var ki, meclis ilk görüşündeki ısrarını sürdürürse, cumhurbaşkanının o kanunu kabul etmekten başka çaresi kalmıyordu. Görülüyor ki bu yetki bile, sanıldığı kadar geniş veya sınırsız değildir. Aksine, sadece usulü sağlama gayesi taşımaktadır (Ağaoğlu, 1 Teşrinisani 1339, s. 1).

Cumhurbaşkanına verilen "Bakanlar Kurulu Başkanını seçme" yetkisine gelince, Ağaoğlu bu yetkiyi aslında kabul edilen kabine sisteminin tabii bir sonucu olarak görüyordu. Önceki düzende, kabine başkanından başlayarak tüm bakanların meclis tarafından ayrı ayrı seçilmesi, hükümetin yekpare bir yapı olmasını zorlaştırıyordu. Çoğu zaman kabine başkanı, şahsen tahammül edemeyeceği, fikrîsel ve zihinsel uyum sağlayamayacağı şahıslarla çalışmak zorunda bırakılıyor, böylece uyum bir türlü sağlanamıyordu. Üstelik, Bakanlar Kurulunun herhangi bir meselede oy birliği ile

karar almak zorunda oluşu, tek bir üyenin vetosu ile kararların işlemez hale gelmesi, meselenin meclise kadar taşınarak orada çözülmesini gerektiriyordu. Bu da işleyişte ciddi aksamalara neden oluyordu. Zaten pratikte bu sistemin yürümeyeceği, uygulamalarla da sabit hâle gelmişti. İşte bu sebeple yeni hazırlanan proje, bu aksaklığı gidermek amacıyla, tecrübeyle sabit olan kabine sistemine geri dönme esasını benimsemiş oluyordu. Bu yeni düzende cumhurbaşkanı, kabine başkanını ve onunla birlikte çalışacak bakanları doğrudan kendisi belirleyecek, sonrasında oluşturulan kabine meclisin onayına sunulacaktır. Meclis onay verirse kabine göreve başlayacak, vermezse yeni bir kabine oluşturulacaktır. Görüldüğü üzere, bu değişiklik dahi, devlet işlerinin daha sağlıklı bir düzlemde yürütülmesini temin etmek arzusundan doğmuştur (Ağaoğlu, 1 Teşrinisani 1339, s. 1).

Sonuç

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan dönemde, Ahmet Ağaoğlu gibi Azerbaycan Türkü aydınların, Türkiye'nin modernleşme ve ulus-devlet inşa süreçlerine ne denli önemli katkılar sunduğu bilinmektedir. Şuşa'da başlayan ve Paris'te olgunlaşan düşünsel yolculuğu, Ağaoğlu'nun Türk kimliği, İslamcılık ve Batılılaşma arasında kurduğu kendine özgü sentezin temelini atmıştır. Bu sentez, onun hem Kafkasya'da hem de Anadolu'da yürüttüğü siyasal ve fikri mücadelenin ana eksenini oluşturmuştur.

Ahmet Ağaoğlu'nun siyasi düşünceleri ve anayasal değerlendirmeleri, kendisinin döneminin ötesinde bir derinliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Öncelikle, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na yönelik eleştirileri, sadece hukuki değil, aynı zamanda siyasal bir vizyona dayanmaktadır. Ağaoğlu, Milli Mücadele'nin olağanüstü koşullarında hayati bir işlev gören kuvvetler birliği ilkesinin, barış döneminde diktatörlük ve anarşi gibi iki zıt tehlikeyi barındırdığını tespit ediyor. Bu tespit, onun, hukuki kurumsallığın ve kuvvetler ayrılığının modern bir devlet için vazgeçilmez olduğu yönündeki temel argümanını destekliyor. Ayrıca, 1921 Anayasası'nın Kanun-i Esasi'ye atıf yapmasını, cumhuriyetin monarşiyle aynı hukuki zemini paylaşamayacağı gerekçesiyle eleştirmesi, onun anayasal tutarlılığa verdiği önemi gözler önüne seriyor.

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hazırlık sürecinde yaşanan tartışmalara karşılık Ağaoğlu, yazılı, açık ve sistemli bir anayasa metninin gerekliliğini savunmuştur. İngiliz modeline dayanan evrimci yaklaşımı, Türkiye'nin tarihsel ve siyasal koşullarına uygun bulmayan Ağaoğlu, kuvvetler ayrılığına ilişkin tartışmalarda ise ideal bir

modelin, aşırı uçlardan kaçınan, halktan doğan gücün farklı organlar arasında rasyonel bir şekilde dağıtıldığı bir yapı olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu görüş, onun pragmatik ve dengeli siyasal düşüncesinin bir yansımasıdır.

Ağaoğlu'na göre; 1921 Anayasası fiilen bir cumhuriyet rejimini zaten kurmuştu; 1923'teki resmi ilan ise yalnızca bu mevcut durumun hukuki adının konulmasından ibaretti. 1924 Anayasası değişiklikleri ise, devlet işleyişindeki aksaklıkları gidermeyi amaçlayan, yürütmeyi güçlendirmeye yönelik teknik düzenlemelerdir. Dolayısıyla Ağaoğlu, bu dönemi ideolojik bir kopuş değil, milli iradeyi daha etkin ve sistemli bir şekilde yönetme arayışının bir sonucu olarak ele almaktadır.

Özetle, Ahmet Ağaoğlu, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin sancılı sürecinde, hem bir aydın hem de bir siyasetçi olarak sadece milli kimlik inşasına değil, aynı zamanda yeni devletin hukuki ve anayasal temellerinin sağlam bir zemine oturmasına da kaleme aldığı makalelerle paha biçilmez katkılar sunmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- A. Holly Shissler, A. H. (2002). *Between Two Empires "Ahmet Ağaoğlu and The New Turkey"*. I.B. Tauris Publishers.
- Ağaoğlu, A. (1 Teşrinisani 1339). *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*.
- Ağaoğlu, A. (2010). *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*. Doğu Kitabevi.
- Ağaoğlu, A. (2013). *Üç Medeniyet*. Doğu Kitabevi.
- Ağaoğlu, A. (24 Teşrinievvel 1339). *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu-Vaziyet-i Hazıra*.
- Ağaoğlu, A. (28 Teşrinievvel 1339). *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu-Muhtelif Cereyanlar*.
- Ağaoğlu, S. (1940). *Babamdan Hatıralar*. Zerbamat Matbaası.

Akçura, Y. (1928). Türk Yılı 1928. Yeni Matbaa.

Akçura, Y. (1978). *Türkçülük "Türkçülüğün Tarihi Gelişimi"*. Türk Kültür Yayını.

Akçura, Y. (2001). *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Göküş, Ş. (2013). Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(13), 193-210.

Gündoğdu, A. (2007). Ümmetten Millete. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Sakal, F. (1999). Ağaoğlu Ahmet Bey. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Schmitt, C. (2005). Siyasi İlahiyat "Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm". (Çev. Zeybekoğlu, E.). Dost Kitabevi.

Şimşir, B. (1985). *Malta Sürgünleri*. Bilgi Yayınevi.

TBMM Zabıt Ceridesi, D. 2, C. 1, 16.08.133.

Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Kültür Yayınları.

Zenkovsky, S. A. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (Çev. Kantemir, İ.). İpek Matbaacılık.

Ek.1 24 Teşrinievvel 1339 Tarihli Akşam Gazetesi

yerine milletin şekli hakimiyetini vaz eylemiş, teşrî ve icrâ salâhiyetlerinin millet tarafından “bizzat ve bilfiil” icrâ olunması esasını kabul etmiştir. Şarkta asla görülmemiş ve garpta da ender milletler tarafından tecrübe edilmiş olan bu esasları, Büyük Millet Meclisi birkaç madde ile tespit etmek teşebbüsünde bulunmuştur.

Mezkûr maddelerin heyet-i umumiyesi iki düzineyi tecavüz etmemekteydi. Fakat bunlar da mahiyetleri itibariyle esasları ifadeden başka bir şey değil idiler. Milletin vekâlet-i âmmesini haiz ad olunan Büyük Millet Meclisi bütün hukuk-ı hükûmrâniye kendi nefsinde cem ediyor ve teşrî ve icrâ salâhiyetlerini millet namına “bizzat ve bilfiil” icra ediyor. İçinden ayrı ayrı intihâb eylediği vekilleri, muhtelif şu ‘abât-ı devleti onun nâmına ve bi’l-vekâle idâre ediyorlar. İdâre-i hâkimeye mâlik Meclis, her ân her dakika bunları vekâletten iskât edebilir. Bu esâsla tamamen âhenkdâr olan Meclis Reisi, Meclis’i temsîl ettiğinden, Meclis riyâsetiyle Hey’et-i Vekile riyâsetini ve Başkumandanlık salâhiyetlerini zâtında cem ediyor; yani Meclis’e vekâleten milletin kâffe-i kuvâ-yı mevcûdesinin nâzim ve rehberi oluyor.

Meclis, aynı zamanda ve tabiatıyla salâhiyet-i kazâiyye’ye hâizdir. Hakimler onun nâmına nasb ve azlolunur; onun nâmına tevz-i adâlet ederler ve Meclis dilediği zaman fevkalâde ve hatta husûsî mahkemeler teşkil edebilir.

İşte Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’ndaki maddelerin ifade ettiği hükümler.

Hülâsaten denilebilir ki, bütün salâhiyet ve kuvvetler mütemerkiz bir sûrette Meclis’te tecellî etmiştir. Her şey ondan doğar ve her şey ona rücû eder. Zâten Meclis bi’z-zât kendi kendine “mukadderât-ı millet üzerine vaz-ı salâhiyet” unvânını vermişti. Bu unvân pek mânidardır ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun rûh u mahiyetini aynen beyân ediyor.

Bu usûle hükûmete “tevhîd-i kuvâ” nâmı veriliyor. Dünyada hiçbir yerde ve hiçbir millet tarafından tevhîd-i kuvâ usûlünün bizdeki bu derecesi ne görülmüş ve ne de tecrübe olunmuştur. Mâmâfih mücadele-i millîye esnâsında bu usûlden memleket azamî fâideyi istihsâl eylemiş ve tehlike ânında Türk dehâsının ne kadar velûd ve feyyâznâk olduğuna bu usûlün icâdı bâriz bir delildir. Bu usûl sâyesindedir ki, dünyada hiçbir milletin görmediği yüzde kırk beşe varan teklifler vaz “olunmuş, istiklâl Mahkemeleri teşkil edilmiş ve cihân-ı tehâcûme karşı varı yoğu soyulmuş bir millet sevk ve idâre edilerek mevcûdiyet-i istiklâl ve şeref-i muhâfaza edilmiştir.

24 Teşrinievvel 1339 Tarihli Akşam Gazetesi Orjinal Metni

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

Başta İstanbul olmak üzere bütün memleketi bihak alakadar ve Ankara mehâfilinin de dikkat ve zihniyetini işgal eden Teşkilât-ı Esasiye meselesine dair, matbuatta akseden muhtelif haberler ve fikirlerden anlaşıldığı üzere efkârıumumiye lâiyk vechle tenvir edilmemiştir. Meseleyi yakından tetkik eden bir adam sıfatıyla ve sırf efkârıumumiyeiyi tenvir maksadıyla bu hususa ait malumatımızı “Akşam” kâriilerine arz etmek istiyoruz. Serdedeceğimiz izahatta mümkün olduğu kadar bîtaraf kalmaya ve teklif olunan muhtelif usuller arasında şahsen tercih ettiğimiz usul için telkînatta bulunmamaya ve bu usulleri aynen nakletmeye çalışacağız.

Vaziyet-i Hâzıra,

Ankara Şark milletlerinin hiçbirinde şimdiye kadar ne tespit ve ne de icra edilmiş muazzam ve şumullü bir inkılap yapmıştır. Hilâfeti saltanattan ayırmış, saltanatı ilga etmiş,

Fakat tehlike ve mücadele esnâsında mükemmel bir âlet olan bu usûl, acaba sulh zamanında, *ahvâl-i âdiyye*ye avdet olunduğu, hayat sükûn ve huzur içinde cereyân etmeye başladığı ve *hukuk-ı şahsiyye ve medeniyye* esaslarına riâyet icâb ettiği zamanlar, kabiliyet ve *fazîlet-i hâiz* addedilebilir mi?

İşte mesele. Bugünkü bütün engeller, bütün gâileler bu meseleden mütevellittir.

Sulh zamanında bu usûl, inceliği nispetinde tehlikeyi de mündemiçtir. Bir ucu diktatörlüğe, bir ucu anarşiye dayanır. Ortayı bulmak için ya son derece inkişâf etmiş bir *seciye-i hukukiyyenin*, yâhut hâricden icrâ-yı tesîr eden umûmî bir tehlikenin mevcûdiyeti icâb eder. Meclis *müttehit ve müttetik* bulundukça ve yüksek bir *seciye-i hukukiyyeden* mülhem oldukça, *makine-i devlet* muntazam bir sûrette yürüyebilir, diktatörlük ve anarşi tehlikelerini bertaraf edebilir.

Fakat Meclis'te teşeddüd ve *ihtilâf* hâsıl olduğu ândan îtibâren anarşi başlar. Zîrâ bütün kuvvetleri ve salâhiyetleri nefsinde cem eden *menba*, bizzat teşeddüd ve tezellüze uğrarsa, bedîhîdir ki kuvvetler ve salâhiyetler de yekdiğerine karışır, *makine-i devlet tevekküfe* uğrar ve her şey altüst olur. Her fırka ve hizb kendi adamlarını iş başına getirmeye kalkışacağından ve onlara ayrı ayrı istikâmetler vermek isteyeceğinden ne muntazam bir idâre ne de muntazam bir teşrii faaliyetin imkânı kalır.

Şimdi bunun aksini tasavvur ediniz. Bir Meclis farz ediniz ki *müttehid ve müttetik*dir. Fakat *seciye-i hukukiyyesi*, usûlün icâb ettirdiği sevk ile mütevâzün değildir. Efrâdın hükûkuna, umûmun hakkına riâyet endîşesine bîgânedir. Teşkil etmiş olduğu hükûmeti liyâkatsizliğe, iktidarsızlığa rağmen tutmak ister. O zaman işte tam mânâsıyla diktatörlük teessüs etmiş olur. Yalnız şu husûsiyet ile ki bu diktatörlük bir şahsın değil, bir hey'et diktatörlüğü olur. Hakikatte de Millî Mücadele esnâsında Büyük Millet Meclisi tam bir diktatörlük mevkiinde idi. Umûmî tehlike o zaman ferdî hukuk endîşesini bertaraf etmişti. Meclis istediği vergiyi *vaz'ediyor*, istediği fevkalâde mahkemeleri teşkil ediyordu. Bu tedbîrlerin, bu teşebbüslerin *kaffesi* hükûk-ı şahsiyye ve hükûk-ı âmme'yi tamâmıyla *muhîl* idi. Fakat cemâatin mâruz kaldığı umûmî tehlike daha vahim ve daha müessir olduğundan, tabîatiyle millet ve memleket bütün bunlara tahammül ediyordu.

Sulh zamanında ise bittabî böyle bir mütâlaa ve mülâhaza vârid değildir. Millet bu gibi *gayr-ı kâbil-i tahammül* harekete uzun müddet sabredemez. Diğer taraftan Meclis'i

de durduracak meşrû ve kânunî başka hiçbir kuvvet olmadığından, millet için yegâne çâre isyan ve kıyâma tevessül etmek olur.

İstiklâlini düşünen ve huzur u sükûn içinde inkişâfını temîn etmek isteyen herhangi bir millet, kurduğu *makine-i devleti* hiçbir vakit bu gibi tehlikelere mâruz bırakamaz; bilhassa bizim gibi huzur ve sükûna, muntazam bir sûrette sebat ve devâm ile çalışmaya muhtaç bir memlekette...

Binaenaleyh *vahdet-i kuvâ* usûlünün *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nda aks eden bu müfrit cihetlerini ta'dil etmek, *makine-i devletin aksâm-ı muhtelifesi* arasında bir âhenk husûle getirmek elzem idi. Bundan ma'adâ yukarıda zikrettiğimiz vechile cem'an yekûn iki düzîne maddeden ibaret olan *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*, herhangi bir *makine-i devlet* kurmaktan pek uzaktı. Yalnız teferruâta değil, esâsâta dahi ait birçok mesele hallolmamış, müphem kalmıştı. *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun bu noksânını, bu kanunun aynen muhâfazası taraftarları bile itirâf etmek mecbûriyetindedirler. Şimdiye kadar bu noksânlar garîb bir tarzda ikmâl olunuyordu. *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* ile hallolmayarak müphem bırakılmış olan bütün husûsatta *Kanûn-ı Esâsî*'ye mürâaat olunuyor, hal çâresi orada arâniyordu. Bu vaziyet mânen ve mâddeten garip bir tezâd irâ'e ediyordu. Mânen diyoruz, çünkü *Kanûn-ı Esâsî*, Büyük Millet Meclisi'nde kerrât ile bir paçavra, bir istibdâd ve cebr âleti diye tasvîr ve îlân edildikten sonra, aynı Meclis'in böyle bir kanundan değil teferruâta âit, hattâ esâslara ait bile istimdâd etmesi pek gariptir.

Mâddeten diyoruz, çünkü eski *Kanûn-ı Esâsî* mâlum olduğu üzere, tamâmen başka bir rejim, başka bir *usûl-i hükûmet* için tanzîm edilmişti. O, *saltanat-ı meşrûta* ile imparatorluktu. Pek vâzih olarak bu usûlün rûhu ile ruhlanmış, onun mahiyetiyle uygun bir şekilde tanzîm olunmuştu. Şimdi tamâmen başka ve tamâmen zıt bir usûl vaz'edilmiş iken, biri diğerinden nasıl istimdâd eder, nasıl mülhem olur? Halk hükûmeti ile imparatorluk usûlü idâresi arasında uçurumlar var iken, *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* nasıl *Kanûn-ı Esâsî* ile ikmâl ve itmâm edilmiş olur?

Filhakika muhtelif usûllerin yekdiğerine uygun birçok maddeleri olabilir ve bu mevâddın herhangi bir usûl tarafından alınmasında hiçbir beis olmaz iken, bu mevâdd tefrîk u tesbît olunup yeni usûle ithâl olunmadıkça tamâmen mütezâd ve mütehâlif bir usûle âit *mevâdd-i esâsiyyenin* hey'et-i umumiyyesinden gayri mu'ayyen ve istenildiği zaman istifâde etmek hangi mantık ve hikmete müsteniddir? Ya *Kanûn-ı Esâsî* merîdir, ya değildir. Merî ise *Teşkilât-ı Esasiye*ye mahal kalmaz; merî değil ise hiçbir

maddesinden istifâdeye hakkımız yoktur.

Meğer ki filân ve filân madde tespit edilerek meriyetleri kanûn-ı mahsûsla tayin edilmiş olsun. Deniliyor ki Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun rûh ve mesnedine muhâlif olmayan *Kanûn-ı Esâsî*'nin herhangi bir maddesi merîdir. Fakat bu tarz-ı telakkî, makine-i devlete yeni bir *teşeddüd ve ihtilâf* sebebi ilâve etmiyor mu? Mübhemiyyet ve meçhûliyyeti tez'îd eylemiyor mu? Şahsî ve indî tesirlere vâsi bir meydan açmıyor mu? Bugün arzu olunduğu halde *Kanûn-ı Esâsî*'nin filân maddesi Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ruhuna ve mesnedine muvâfıktır, yarın yine istenildiğinde diğeri de uygun değildir, denilemez mi? Bir devlet esaslarını böyle meçhûl, mübhem, indî ve şahsî telakkilere tâbi kanunlara raptedebilir mi?

İşte bütün bu mülâhazalar, yani bir tarafta Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ihtivâ ettiği müfrit *tevhit-i kuvâ* esaslarını ta'dîl ve diğerk tarafta da bir devleti yürütebilecek cihazı hâvî bir makinenin *aksâm-ı muhtelifesini* yekdiğerine muntazam bir sûrette rabt eden mevâddı tayin ve tespit etmek lüzûmu öteden beri Ankara muhîtincede takdîr edilmiş ve bu fikrin temini için bir *heyet-i mahsûsa* teşekkül etmişti. Heyet tetkîkât ve müzâkerâtına devâm etmektedir.

Gelecek makalemde Ankara muhîtinde bu teşebbüs hakkında cereyân eden efkâr ve hissiyâtı tahlil etmeye çalışacağım.

Ağaoğlu Ahmed

Milli Mücadele’de Stratejik Bir Merkez: Eskişehir

A Strategic Center in the Turkish War of Independence: Eskişehir

Murat KAYA¹

Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye.

Bu çalışma 7-8 Ekim 2023 tarihlerinde düzenlenen “Cumhuriyetin 100. Yılı Anısına Çağlar Boyunca Eskişehir” sempozyumunda sözlü olarak sunulmuştur.

This study was presented orally at the symposium “Eskişehir Through the Ages in Commemoration of the 100th Anniversary of the Republic,” held on October 7-8, 2023.

Geliş Tarihi/Received 20.10.2025
Kabul Tarihi/Accepted 21.11.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 01.12.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Murat KAYA

E-mail: murat_k@anadolu.edu.tr

Cite this article: Kaya, M. (2025). A Strategic Center in the Turkish War of Independence: Eskişehir. *Journal of Atatürk*, 14(2), 58-71.

Atıf: Kaya, M., (2025). Milli Mücadele’de Stratejik Bir Merkez: Eskişehir. *Atatürk Dergisi*, 14(2), 58-71.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Osmanlı Devleti’nin Cihan Harbi’nden yenilgiyle ayrılması Anadolu’nun dört bir yanını olduğu gibi Eskişehir’i de etkiledi. Mondros Mütarekesi hükümleri uyarınca İngilizler 22 Ocak 1919 tarihinde Eskişehir’i işgal etti. Eskişehirli bu dönemde ülkenin içinde bulunduğu durumu yakından takip ediyordu. Ülkenin hızla işgal edilmesi Eskişehir halkının milli duygularının artmasına neden oluyordu. 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’in işgal edilmesinin ardından Odunpazarı’nda düzenlenen protesto mitingi Eskişehirlilerin milli duygularının dışavurumunun ilk ve en önemli örneklerinden birisi oldu. Eskişehirli vatansever duyguları şehirdeki Kuva-yı Milliye’nin gücünü artırıyordu. Bu güç sayesinde 423 gün devam eden şehirdeki İngiliz işgali sona erdi. Fakat Yunan ordusunun Anadolu’nun içlerine doğru ilerlemesi Eskişehir’i savaşın içine çekiyordu. Türk ve Yunan ordusunun en büyük çatışmaları Eskişehir ve çevresinde yaşandı. İnönü savaşlarında (6-10 Ocak 1921 ve 23-31 Mart 1921) muvaffak olan güç Türk ordusuydu. Kütahya-Eskişehir savaşlarında (10-24 Temmuz 1921) ise galip gelen taraf Yunan ordusu oldu. Türk ordusu bu yenilginin ardından Eskişehir’den geri çekildi ve Eskişehir halkı için bu sefer Yunan işgali günleri başladı. Büyük Taarruz’a kadar Eskişehir’de Yunan egemenliği devam etti. Bu çalışmada Milli Mücadele yıllarında iki defa işgale uğrayan Eskişehir’in durumu genel hatları değerlendirilerek, Eskişehir’in Milli Mücadele’deki stratejik konumu ortaya koymak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Kuva-yı Milliye, Eskişehir

ABSTRACT

The Ottoman Empire’s defeat in the First World War affected Eskişehir, as it did the whole of Anatolia. Under the Armistice of Mondros, British forces occupied Eskişehir on 22 January 1919. The residents of Eskişehir closely followed national developments during this period. The rapid spread of the occupation heightened national sentiment in the city. Following the occupation of İzmir on 15 May 1919, a protest meeting held in Odunpazarı constituted one of the earliest and most significant expressions of these sentiments. The patriotism of Eskişehir’s residents strengthened the National Forces in the city, and this strength contributed to ending the British occupation of Eskişehir, which lasted 423 days. However, the Greek army’s advance into the interior drew Eskişehir into the war. Some important battles between the Turkish and Greek armies took place in and around Eskişehir. In the İnönü Battles, the advantage lay with the Turkish army, while in the Battles of Kütahya and Eskişehir the advantage shifted to the Greek army. Following this setback, Turkish forces withdrew from Eskişehir, and a new period of occupation began, this time by Greek forces. Greek control continued until the Great Offensive. This study aims to outline Eskişehir’s strategic position in the Turkish War of Independence by evaluating, in broad terms, the city’s experience of two successive occupations.

Keywords: Turkish War of Independence, National Forces, Eskişehir

Giriş

XX. yüzyılın ilk çeyreği Osmanlı Devleti için savaşlar ve yıkım dönemidir. Arka arkaya patlak veren Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Cihan Harbi'yle birlikte imparatorluğun sınırları günden güne küçülürken, ülkenin yaşadığı sorunlar ve halkın sıkıntıları katlanarak artar. Şevket Süreyya Aydemir'in Cihan Harbi'yle ilgili yapmış olduğu şu değerlendirme Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu özetler niteliktedir (Aydemir, 1985, s. 13): "Osmanlı İmparatorluğu yorgundu. Yenikti, tükenmişti. Tarihi ömrünü artık tamamlamak üzereydi. Zamanın çarkları, onun kitabını dürmek için işliyordu. Ve şimdi bilinen şudur ki bu devlet daha Birinci Dünya Harbi'ne girdiği gün yenilmişti." Tüm bunlara rağmen imparatorluk biraz da yitirilen toprakları geri elde edebilmek amacıyla Cihan Harbi'ne sokuldu. Bu savaş imparatorluğun son savaşı oldu ve savaşın sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı İmparatorluğu bir tasfiye sürecine girdi.

Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'nde yer alması bütün ülkeyi olduğu gibi Eskişehir'i de olumsuz etkiledi. Eskişehir coğrafi olarak Cihan Harbi'nin yaşandığı yerlere uzaktı. Fakat buna rağmen Eskişehirli savaştan bütün olumsuzluklarını derinden hissediyor ve savaşın beraberinde getirdiği sorunlar onları doğrudan etkiliyordu. Eskişehir'de savaş cereyan etmemiş olmakla birlikte Eskişehirli ateş çemberinin dışında kalmamıştı. Sadece Çanakkale cephesinde şehit düşen Eskişehirli sayısı 800'den fazlaydı. Diğer cephele de göz önünde bulundurulduğunda çok sayıda Eskişehirlinin savaşın doğrudan içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Osmanlı toplumu uzun yıllardır süren savaşlardan bezmiş durumdaydı. Bu nedenle Cihan Harbi'nin sona ermesi kamuoyunda başlangıçta büyük bir rahatlamaya neden oldu. Rauf Orbay Mondros Mütarekesi'nin ardından içinde bulunulan durumdan öylesine memnundu ki "devletimizin bağımsızlığı, milletimizin gururu tamamıyla kurtarılmıştır. Sizi temin ederim ki, İstanbul'umuza tek bir düşman askeri çıkmayacaktır" cümlesini kurabilmişti (Alkan, 2021). Gazetelerde çıkan yazılarda "...artık Türkler ve bütün cihan için şimdilik uzun müddet bir harbin vukua geleceğine ihtimal verilemez" gibi ifadelerle sıklıkla rastlanıyordu (Anadolu, 29 Teşrinisani 1334). Kamuoyunun rahatlamasına neden olan gelişme Mondros Mütarekesi'nin imzalanmış olmasıydı. Ancak bu antlaşma savaşı sonlandıracak değil, yeni bir savaşı fitilleyecek bir içeriğe sahipti. Eskişehir stratejik konumu itibarıyla bu yeni savaşın tam merkezinde yer alacaktı.

Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesiyle İtilaf Devletleri "kendi güvenliklerini tehdit edecek bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme

hakrı" elde etmişlerdi (Soysal, 2000, s. 12). Antlaşmada geçen "herhangi bir stratejik nokta" ifadesinin ucu açıktır. Burada geçen "stratejik nokta" ifadesi muğlak olmakla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yıldızı parlayan Eskişehir'i de işaret ettiği muhakkaktır. Eskişehir sahip olduğu cer atölyesi ve demiryolu istasyonu ile Anadolu'nun stratejik kapısı niteliğindeydi. İstanbul-Eskişehir tren seferlerinin başladığı 1892 yılından itibaren demiryolculuğun önemli bir merkezi oldu (Güneş vd., 2007, s. 95). Aynı antlaşmanın 15. maddesinde ülkedeki bütün demiryollarının İtilaf Devletleri tarafından kullanılmasının önünün açılmış olması da Eskişehir'i doğrudan ilgilendiriyordu (Soysal, 2000, s. 13). İtilaf Devletleri'nin Anadolu içlerine ilerleyebilmesi ancak bu merkezin kontrol altında tutulmasıyla mümkün olabilecekti.

Mondros Ateşkes Antlaşması kamuoyunun barışa olan hasretinden dolayı bir umut ışığı olarak görülse de kısa süre içerisinde savaş çanları yeniden çalmaya başladı. Şevket Süreyya Aydemir o günlerdeki umutsuzluğu şu sözlerle ifade eder (Aydemir, 2011, s. 305): "Osmanlı Devleti bir harbe katılmıştır. Bu harpte, maddi manevi bütün dayanakları tükenmiştir. Harbi kaybetmiştir. Ordular dağılmıştır. Kaleler, tersaneler düşman eline geçmektedir. Düşman orduları vatanın bağrına yayılmak üzeredir. İstanbul sularına, padişahın sarayının önüne saf saf düşman zırhlıları dizilecektir. Her şey bitmiştir." Mondros Ateşkes Antlaşması Osmanlı Devleti için kelimenin tam anlamıyla her şeyin bittiği bir antlaşmadır. Bu antlaşmadan hemen sonra ülke toprakları işgal edilmeye başlandı. 1918 yılının Kasım ayında Musul'la başlayan işgaller kısa sürede İskenderun, Kilis, Antakya, Tarsus, Adana ve yurdun farklı yerlerine yayıldı. 22 Ocak 1919 tarihindeyse işgal sırası artık Eskişehir'e gelmişti.

İngiliz İşgalinde Eskişehir

Osmanlı topraklarına sömürgeci ülkelerin sermaye gücünün girmesinde fabrikaların kurulması, demiryollarının inşa edilmesi, madenlerin çıkarılması birer araç olarak kullanılmıştır (Kurmuş, 1974, s. 14). Özellikle demiryollarının elde tutulması her zaman son derece önemli görülmüştür. İngiltere işgal ettiği topraklardaki demiryolu hatlarını elinde tutmaya büyük önem vermektedir. Bunun bir yansıması olarak İngilizler, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu demiryolları üzerinde mutlak hakimiyet kurma amacına sahipti. Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı Devleti'ndeki bütün demiryollarını İtilaf Devletleri'nin denetimi altına alınmasını öngören on beşinci maddesi bu amaçlarını gerçekleştirebilmeleri adına hukuki bir dayanak oluşturmuştu (Soysal, 2000, s. 13). İngiltere, Anadolu'nun içlerine egemen olabilmek amacıyla 18 Ocak 1919 tarihinde Osmanlı Devleti'nin önemli demiryolu istasyonlarının bulunduğu şehirlere askeri

birlikler gönderdi. İngilizlerin önem verdiği ve kontrol altında tutmak istediği merkezlerin birisi de Eskişehir'di. 22 Ocak 1919 tarihinde Eskişehir tren istasyonu İngiliz askerleri tarafından işgal edildi. Eskişehir istasyonunu işgal eden 200 kişilik İngiliz birliği istasyonun hemen karşısında bulunan Fransız Asompsiyonistlere ait atıl durumdaki Fransız kolejine konuşlandı (K. Yakut, 2022, s. 7).

İngilizler, İstanbul'u kontrol altına aldıktan sonra Eskişehir gibi stratejik açıdan önemli bir şehri işgal ederken bu bölgeyi askeri bir üs olarak kullanmayı amaçlıyordu. Eskişehir'e hâkim olmak; Kütahya, Afyon ve Konya'yı kontrol altında tutmayı çok kolay hale getirecekti. Zaman içerisinde İngiliz askerleri Eskişehir üzerinden Kütahya, Afyon ve Konya'ya sevk edildi (Yıldırım, 1998, s. 20).

1919 yılının Mayıs ayının ortalarına doğru İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgal edileceği söylentileri kulaktan kulağa yayılmaya başladı. İzmirli bu söylentilerin doğru olduğunu öğrendikten sonra hızla harekete geçerek 14 Mayıs'ı 15 Mayıs'a bağlayan gece Maşatlık'ta büyük bir protesto mitingi düzenledi (Kaya, 2022, s. 50-54). Bu miting Milli Mücadele döneminde halktaki milli bilinci artıracak mitinglerin öncüsü niteliğindeydi. Mitingi örgütleyen Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi yurdun dört bir yanına seslenerek işgallere tepki gösterme çağrısı yaptı.

İzmir'de düzenlenen Maşatlık mitingi Yunan işgalini önlemek için yeterli olmadı. 15 Mayıs sabahı Yunan askerleri İzmir'i işgal etti. İzmir sokaklarında "Yaşasın Yunanlılar, gebersin Müslümanlar" sesleri yankılanıyordu (Güçlü, 2011, s. 70). İşgalin bir gün sonrasında Mustafa Kemal Paşa, kurtuluş meşalesini yakmak üzere Samsun'a doğru yola çıktı. İşgal haberinin hızla yayılmasının ardından Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'nin yapmış olduğu çağrının etkisiyle ülkenin dört bir yanında protesto mitingleri düzenlendi. Eskişehir halkı bu çağrıya kayıtsız kalmayarak, 17 Mayıs 1919 tarihinde Odunpazarı'nda miting düzenledi. On bini aşkın Eskişehirli bu mitinge katıldı (Memleket, 19 Mayıs 1919; İleri, 19 Mayıs 1919, Zaman, 19 Mayıs 1919). Eskişehir'in 1927 yılındaki nüfusunun bile 81.759 olduğu (Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929, s. VIII) göz önünde bulundurulduğunda, mitinge katılım oranının son derece yüksek olduğu görülmektedir. Mitingin ardından kamuoyuna duyurulan bildiride İzmir'in haksız bir işgale uğradığı ve İzmir'in Yunanistan'a terk edilemeyeceği vurgulanarak halk direnişe çağrıldı. İtilaf Devletleri'ne ise adeta ultimatom niteliği taşıyan şu sözlerle seslenildi (Güneş vd., 2007, s. 152): "İnsanlığı mesut bir geleceğe ulaştırmak isteyenler iki yüz seneden beri elim ve kanlı maceralarıyla büyük bir insan kitlesinin mezarını hazırlamış olan yakın doğunun meselesini, doğuluların da kabul ve hoşnutluğunu celb edecek bir tarzda halini arzu ediyorsa, İzmir'in meşru

sahipleri olan Türklere vermekte bir an bile tereddüt etmemelidirler. Ancak bu sayede Cemiyet-i Akvam'ın nüfuz ve teşkilatı baki kalabilir."

Odunpazarı mitingi sırasında Darülmuallimin öğretmenlerinden Murat Bey'in yaptığı konuşma Eskişehirlilerin vatanseverliğini ve İzmir'in önemini gözler önüne sermektedir (Güneş vd., 2007, s. 154): "Ah! İzmir, sen pek güzelsin, bir anda binlerce aşığı sarartacak, eritecek, süzgün bakışlara maliksin, sen bizim maşukamız, sen bizim ruhumuz, kalbimizsin. Ah! İzmir, biz sensiz yaşayamayız... Senden binlerce fersah uzaklarda bulunduğumuz halde, kalplerimizin senin için nasıl titrediğini, senin için nasıl ağladığını görüyorsun. Bizden ayrılma. Biz senin altı yüz seneden beri pek sadık ve vefakâr aşığıyız. Bizi terk etme Sevgili İzmir! Biz senin bir genç kız kalbi kadar sıcak ve munis havanı teneffüs ettik, güzel kokulu portakallarını, turfanda meyvalarını, tatlı incir ve üzümlelerini tattık, senden ayrılamayız. Ah! Sevgili İzmir bizi terk etme!"

Murat Bey'in yapmış olduğu bu konuşmayı sadece romantik bir söylem ya da basit bir İzmir güzellemesi olarak değerlendirmek yeterli değildir. Çalışmanın giriş bölümünde belirtildiği üzere İzmir'den önce fiili olarak işgal edilen birçok yer olmuştur. Ancak İzmir'in işgali, toplumda çok daha sert tepkilere neden oldu. Toplumdaki bu büyük tepkinin temel nedeni işgallerin geçici değil kalıcı olduğuna dair bir kanı oluşmasıydı. Ayrıca işgalci gücün Yunanistan olması, tepkinin boyutunu daha da artırdı. Kısa bir süre öncesine kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nin en önemli şehirlerinden birisini ele geçirmiş olmasını kabullenmek kolay olmadı. Kamuoyundaki Yunanistan tepkisinin en güzel örneklerinden birisi İzmir işgal edilmeden önce Duygu gazetesinde çıkan bir yazıdır. Bu yazıda Yunan bayrağı kastedilerek; "O bayrağı gördüğümüz zaman gözlerimizde şimşekler, beynimizde yıldırımlar, ruhumuzda volkanlar kaynıyor, ve o bayrağın bugün hâkim bulunduğu yerlerde ölen, mahvolan binlerce din kardeşlerimiz, yıkılan, türap olan binlerce islam hânümânı kanlı bir manzara-i dil-süz hâlinde gözlerimizin önünde tecelli ediyor. İşte o bayraklar bizde bu hatıratı uyandırdığı için onları sevmiyoruz ve sevmeyeceğiz!" denilmektedir (Duygu, 10 Mayıs 1919; Kaya, 2024, s. 63). 15 Mayıs 1919 tarihinden itibaren İzmir Türkler için adeta bir Kızıl Elma'ya dönüştü. "Kızıl Elma", Türk siyasi ve kültürel hafızasında ulaşılması arzulan nihai hedefi simgeleyen bir ülküdür. İzmir'i kurtarma ülküsü, Türk Kurtuluş Savaşı'nda ordunun savaşma azmini, halkın destek gücünü artıran bir unsur haline geldi.

17 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleştirilen Odunpazarı mitingi Fransız subaylar tarafından da dikkatlice takip edilmiştir. Fransız Yüksek Komiseri tarafından görevlendirilen ve mitingi takip eden bir subay anılarında 17

Mayıs gününü “Eskişehir’de bütün gün çok heyecanlı ve şiddetli nümayişler yapıldı, bütün mağazalar kapatıldı ve askerlerin hepsi kışlalara tıkıldı.” sözleriyle anlatmıştır (Aykanat, 2022, s. 81).

İstanbul basını Odunpazarı mitingine sütunlarında yer verdi. İleri gazetesi mitingle ilgili okurlarını şu kısa haberle bilgilendirdi (İleri, 19 Mayıs 1919): “Eskişehir’de evvelki gün büyük bir miting akd edilmiş ve yirmi dört saat müddetle alamet-i matem olarak dükkanlar kapanmıştır. Lazım gelen yerlere müteaddid protesto telgrafları çekilmiştir.” Tasvir-i Efkâr’da çıkan kısa haberde Müslüman ahalinin galeyan içerisinde olduğu vurgulandı (Tasvir-i Efkâr, 19 Mayıs 1919). Memleket ve Zaman gazeteleri aynı içeriği kullanarak mitingle ilgili şu bilgileri verdi (Memleket, 19 Mayıs 1919; Zaman, 19 Mayıs 1919): “Bugün İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali münasebetiyle muazzam bir miting yapılmış ve yirmi dört saat müddetle matem-i milli ilan edilerek bilimum müessesat kapanmıştır. Müteaddid hatipler irad-ı nutuk ederek teessürat-ı umumiye-yi milliyeye tercüman olmuştur. On bini mütecaviz vatandaş hükümete ve İngiltere Mütareke Kontrol Zabıtine giderek yirminci asr-ı medeniyetinin bu naşenide haksızlığını hiçbir suretle kabul etmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Ahali ve mülhakat-ı liva hal-i galeyandadır. İzmir’in işgalini protesto etmek üzere hazirundan mezuniyet alan miting heyeti Lordlar Kamarası’na, Amerika Kongresi’ne, Mösyö Wilson’a çektiği telgrafnamelerde siyasi prensipleriyle tezaat-ı tam teşkil mukarrerat-ı ahirenin Türk mefkure-yi milliesince şayan-ı kabul olmadığını bilhassa kaydetmiştir.”

İstanbul gazetelerinin mitingle ilgili ortak bir dile sahip olması, aynı haber kaynağını kullanmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Aktardığımız haber mitingle ilgili pek çok önemli detayı içinde barındırmaktadır. Mitingin katılımcı sayısının on binin üzerinde olması Eskişehir halkının büyük bir kısmının o gün orada işgali protesto etmek için bir araya geldiğini göstermektedir. Vatandaşların hükümet binasıyla birlikte İngiltere Mütareke Kontrol Zabiti’ne şikâyetle gitmiş olması, İngiliz işgal güçlerinin kentteki etki gücünü göstermekte olup İngiliz işgalinin demiryollarını denetlemekle sınırlı olmadığını kanıtlar niteliktedir. Miting heyetinin sesini İngiltere’ye ve Amerika’ya duyurmaya çaba göstermesi ve bunu yaparken de mitinge katılan kişilerin onayını alması milli iradenin yereldeki bir yansımasıdır.

İzmir’in işgalinin ardından düzenlenen mitinglerin etki gücünün farkında olan Mustafa Kemal Paşa, bu mitinglerin devam etmesini istiyordu. 28 Mayıs 1919 tarihinde kendisine bağlı bölgelere ve civardaki diğer yerlerin mutasarrıflarına “...büyük ve heyecanlı mitingler yaparak millî gösteride bulunulması ve bunun bütün bağlı olan yerlere yayılmasına ve bütün İtilaf devletleri temsilcileri ile Osmanlı Hükümetine etkili telgraflar verilmesi ve yabancı

olan yerlerde yabancılara da özel etkiler yapılmakla beraber millî gösterilerde adap ve sükûnetin fevkalade korunması ve Hristiyan halka karşı bir sataşma, gösteri ve düşmanca tavırlar alınmaması” çağrısında bulundu (Yazıcı, 2015, s. 8). Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’nun dört bir yanında mitingler yapılmasını talep ederken, hükümet İstanbul’da miting yapılmasını yasaklamıştı. Havza Genelgesi’yle aynı tarihte Eskişehir mutasarrıfı Mehmed Sami Bey Dahiliye nezaretine “pek aceledir” notuyla bir yazı yazarak “Vaziyet-i umumiye hakkında Mayıs’ın otuzuncu Cuma günü miting akdi için ruhsat isteniliyor. Dersaadet’deki mitinglerin resmen men edildiğine göre mezuniyet verilip verilmeyeceği müstezindir.” sözleriyle Eskişehir’de yeni bir miting için izin talebinde bulundu (BOA., DH. ŞFR., 632/62). Bu yazışma 30 Mayıs tarihinde Eskişehir’de yeni bir miting düzenlenmek istendiğini göstermektedir. Dahiliye Nezareti 29 Mayıs 1919 tarihinde kendisine yapılan başvuruyu cevapladı ve “Asayiş haledâr etmemek şartıyla bu gibi tezahürât-ı milliyeye müsaade edilmesi muvâfıktır.” yanıtını verdi (BOA., DH.KMS., 53/13). Bu sözler 30 Mayıs tarihinde Eskişehir’de miting düzenlenmesi için iznin çıktığını göstermektedir. Fakat eldeki mevcut bilgiler mitingin düzenlenip düzenlenmediğine dair kesin bir yargıya varmak için yeterli değildir.

15 Haziran 1919 tarihli İstanbul gazetelerinin bazılarında 7 Haziran’da Eskişehir’de bir miting düzenlendiğine dair haber yer almıştır (Alemdâr, 15 Haziran 1919; İleri, 15 Haziran 1919; Tasvir-i Efkâr, 15 Haziran 1919; Zaman, 15 Haziran 1919; Memleket, 15 Haziran 1919; Vakıf, 15 Haziran 1919). Bu haberler akla ilk olarak 30 Mayıs’ta düzenlenmek üzere izin alınan mitingin gecikmeli olarak yapıldığını getirmektedir. Fakat gazetelerde ikinci mitingle ilgili çıkan haberler; 17 Mayıs 1919 tarihli Odunpazarı mitingiyile ilgili olarak 19 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul gazetelerinde çıkan haberlerle birebir aynı içeriğe sahiptir. Bu durum düzenlenen miting için, önceki mitingle ilgili bilgiler kullanılarak haber yapılmış olma ihtimaliyle birlikte, mitingin düzenlenmemiş ve İstanbul basınına geç ulaşan bir bilginin yeni bir haber zannedilmesiyle ortaya çıkmış olabilir. 17 Mayıs ve 7 Haziran mitingleriyle ilgili İstanbul basınında çıkan haberlerin aynı içeriğe sahip olması iki değil tek bir miting düzenlenmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Mitingin yanı sıra Eskişehirli İtilaf Devletleri’ne çeşitli protesto kartları gönderdiler. 18 Haziran 1919 tarihinde Eskişehir’den “mağdur bir müslüman tüccarandan yumurtacı Mehmet Feyzi” imzasıyla Paris’e gönderilen bir protesto kartında “Türk ve Müslüman olmak hissiyatıyla İzmir’imize Yunan tarafından yapılan feci işgali insanîyet namına protesto ediyor ve muazzam İtilaf devletlerinden hukuk-u meşrumuzun müdafaasını temenni ederiz.”

denilmiştir¹. Aynı içeriğe sahip bir başka kart “Eskişehir’in Paşa Mahallesinden Hacı Eminzâde Hasan” imzasıyla yine Paris’e gönderildi². Bu kartların Paris’e gönderilmesinin en önemli nedeni Paris Barış Konferansı’nın devam ediyor olmasıdır. Bu ve benzeri protesto kartları ve telgraflarla İtilaf Devletleri etkilenmeye çalışılmış ve Türklere karşı insaflı bir politika izlemelerini sağlamak hedeflenmiştir.

İzmir’in işgaline karşı düzenlenen Odunpazarı mitingi toplumsal tepkinin dışavurumuydu. Tepkiler sadece düzenlenen mitingle sınırlı kalmadı ve silahlı direniş gösterilmesi yolunda adım atıldı. Kaymakam Arif Bey ve bir grup asker Seyitgazi’de asker toplamaya çaba göstererek, İzmir’i düşman işgalinden kurtarmayı planladı (K. Yakut, 2022, s. 26). Osmanlı Hükümeti’nin yereldeki gücü olan Eskişehir mutasarrıflığı Yarbey Arif’i tutuklamak ve Kuva-yı Milliye’yi etkisiz hale getirmek istiyordu. Yarbey Arif Bey ve hükümet güçleri arasında çıkan çatışmada bir nefer hayatını kaybetti. Yarbey Arif Bey, Bayat’a gidip Egerlitepe yaylasına çıkarak Kuva-yı Milliye’yi örgütledi. Böylece Karakeçili Alayı’nın silahlı gücü ortaya çıkmış oldu (Sarıkoyuncu vd., 2002, s. 11). Kaymakam Arif Bey’le yerel jandarma birlikleri arasındaki çatışmadan kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’yle ilişkili yirmiyeye yakın kişi “asayiş bozmak ve çeteciliğe meyletmek” gerekçesiyle tutuklandı. Hakkı Behiç, Avukat Takiyüddin ve Eskişehir Çiftçi Bankası Müdür Vekili Kazım Bey tutuklananlar arasında yer alıyordu. Avukat Takiyüddin Bey İstanbul Divan-ı Harbi Örfisi’ne sevk edilirken, diğer tutuklular serbest bırakıldı. İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından görevlendirilen kişiler yapmış oldukları incelemelerde Kaymakam Arif Bey’in girişiminin münferit bir olay olduğunu tespit etti ve vaziyet-i umumiyenin “pek mükemmel” olduğunu vurguladı. Bunun üzerine Avukat Takiyüddin Bey de serbest bırakıldı. Yaşanan olayların ardından Mutasarrıf Mehmed Sami Bey görevden alındı (K. Yakut, 2022, ss. 27-28).

Eskişehir’de bulunan İngiliz askerleri arasında azımsanmayacak sayıda Hintli asker bulunuyordu. 27 Ağustos 1919 tarihinde yaklaşık 600 kişilik bir Hintli birliği Eskişehir’in güneydoğusuna yerleşti (Sarıkoyuncu vd., 2002, s. 7). İngiltere’nin işgal ettikleri bölgelerde, sömürgelerinden asker getirmeleri emperyalist ruha sahip olmalarının tipik bir göstergesiydi. İzmir’e Doğru gazetesinin Eskişehir gazetesinden naklettiği küçük bir habere göre İngilizler İstanbul’da bulunan Hintli Müslüman askerlerin isyan etme ihtimallerine karşı ellerindeki silahlara el koymuştur (Gökdemir, 2010, s. 268). Bu durum İngilizlerin Hintli Müslüman askerlere güven duymadığını göstermektedir.

İngilizler Eskişehir’e geldiklerinde demiryollarını denetleme maskesine saklanarak işgali küçük gösterme gayreti içerisine girmiştir. Ancak kısa sürede İngiliz askerleriyle Eskişehirliiler arasında sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Başlangıçta 200 olan işgalci İngiliz askeri sayısı 1919 yılının Eylül ayında 1000’e, 1920 yılının Mart ayında 2000’e ulaşacaktı (Yıldırım, 1998, s. 20). Bu sorunların hafızalarda en fazla yer edinenlerinden birisi İngiliz Zabıt olayıdır. Patrice adlı bir İngiliz askerin sarhoş olduktan sonra kadınlar pazarındaki kadınlara sarkıntılık yapması halkın büyük tepkisine neden olmuştur. Tepkiye neden olan bir başka olay ise Yüzbaşı Abdurrahman Efendi ve komutasındaki askerlerin selam vermedikleri gerekçesiyle Hintli askerler tarafından tutuklanmalarıdır (K. Yakut, 2022, s. 10; Koşlu, 2010a, s. 27).

Zaman içerisinde İngiliz askerlerinin Eskişehir’deki davranışları çok daha sertleşmiştir. Ali Fuat Paşa’nın askerlerinden birisi İngilizler tarafından ata bağlanarak kilometrelerce sürüklenmiştir. Ali Fuat Paşa’nın başka bir askeri ise Hintli bir nöbetçi askerin sorusuna yanıt vermediği için öldürülmüştür (Koşlu, 2010a, s. 31). Bütün bu örnekler İngiliz işgalinin sadece demiryollarını denetleme amacına sahip olmadığını gözler önüne sermektedir. İngiltere, Anadolu’ya tam olarak hâkim olmak için Eskişehir’i bir karargâh olarak görüyordu. Bu karargâh İngilizler için hem İstanbul’un güvenliğini sağlamak hem de Anadolu’daki milli direnişe set çekmek açısından stratejik bir öneme sahipti.

Ali Fuat Paşa’nın Eskişehir’deki Faaliyetleri

Ali Fuat Paşa 30 Haziran 1917 tarihinde XX. Kolordu komutanı olarak atanmıştı. O dönemde Suriye ve Filistin coğrafyalarında görev yapan bu kolordu, Cihan Harbi’nin ardından Anadolu’ya çekilerek Eskişehir’i de içine alan bir bölgede görev yapmaya başladı. Ali Fuat Paşa Mondros Mütarekesi sonrasında görev yaptığı bölgede halkın milli duygularını artırıcı faaliyetler sergiliyordu. Ordusunu çeşitli mintikalara ayırarak Eskişehir mintikasının başına 18 Ağustos 1919 tarihinde Eskişehir ahz-ı asker kalemi reisi Yarbey Atıf Bey’i atadı. Ali Fuat Paşa, Yarbey Atıf’tan milli direniş örgütlerinin kurulmasını istemişti. Atıf Bey, şehre hâkim tepelerde ordugâh kurarak Nizamiye Taburu ve Makineli Tüfek Bölüğü’yle İngilizlere karşı savunma tedbirleri aldı (Güneş vd., 2007, ss. 165-166). Onun bu çalışmaları hem işbirlikçi Mutasarrıf Hilmi Bey’i hem de İngilizleri rahatsız etti. Bu rahatsızlığın bir sonucu olarak 29 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nezareti Ali Fuat Paşa’yı görevden almak istese de, kendisi “milli davamıza sadakatle hizmet edecek hamiyetli bir zat” gelene kadar görevini

¹ Dr. Nejat Yentürk’ün koleksiyonunda yer alan bu kart İzmir’in düşman işgalinden kurtuluşunun 100. yılında Karşıyaka Belediyesi tarafından açılan “Ateş Çemberinde İzmir” sergisinde sergilenmiştir

² Yaşar Yastıkcı koleksiyonunda yer alan bu kart Tepebaşı Belediyesi tarafından açılan “Milli Mücadele’de Eskişehir ve 100. Yılında Eskişehir’in Kurtuluşu” sergisinde sergilenmiştir. Kartın görseli için bkz. K. Yakut, 2022, s. 24.

bırakmayacağını bildirdi (Cebesoy, 1953, ss. 154-155). İngiliz birlikleri 7 Eylül günü Atif Bey'i tutukladı (Sarıkoçuncu vd., 2002, s. 13). Atif Bey üç ay tutuklu kaldıktan sonra İstanbul dışına çıkmamak şartıyla serbest bırakıldı. Ali Fuat Paşa, Atif Bey'e karşı yapılanları "bir müstamlekede herhangi bir şahsa yapılan adi muamele" olarak görüyordu (Güneş vd., 2007, s. 165). Mustafa Kemal Paşa ise Nutuk isimli eserinde "Kuva-yı Milliye Komutanı olan bir kişinin kendini kolaylıkla düşman eline düşürmeyecek önlemleri almış olması gerekirdi. Bu konudaki dikkatsizlik ve önlemsizlik, kendisini kurtarmak için uzun süre üst üste girişimlerde bulunmamızı gerektirdi" sözleriyle Atif Bey'e serzenişte bulundu (Atatürk, 2010a, s. 227).

Atif Bey'in faaliyetlerine paralel olarak Ali Fuat Paşa'nın 1919 yılının Ağustos ayında hükümetle arasındaki gerginlik günden güne artmıştı. Eskişehir'e bir piyade taburuyla makineli tüfek bölüğü yollaması İngilizlerle arasındaki sorunu büyüttü. İngilizler Harbiye Nezareti nezdinde Eskişehir'e gelen birliklerin geri çekilmesi adına girişimlerde bulundu. Harbiye Nezareti, Eskişehir'deki birliklerin geri çekilmesini istemiş olsa da Ali Fuat Paşa bunu reddetti. Ali Fuat Paşa'ya göre İngilizler Eskişehir'de bulunan cephaneliği ele geçirmeyi amaçlıyordu. Harbiye Nezareti'nin isteğini yerine getirmemiş olması hoş karşılanmadı ve Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa Ali Fuat Paşa'yı İstanbul'a çağırdı. İstanbul'a gitmesi kendisi için bir tehdit olacağından bunu da kabul etmedi. Bu gelişmelerin ardından Kazım Karabekir'in deyişiyle "damdan düşercesine" bir tebliğle 28 Ağustos 1919 tarihinde XX. Kolordu komutanlığı görevinden alındı (Karabekir, 2022, s. 175). Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat Paşa'ya telgraf çekerek "kumandayı katiyen terk buyurmayınız" dedi (Koçlu, 2010a, s. 71). XX. Kolordu komutanlığına atanan Ahmet Hulusi Paşa bu görevi üstlenmekten kaçındı. Bunun üzerine Kiraz Hamdi Paşa XX. Kolordu komutanlığına getirildi (Güneş vd., 2007, ss. 161-162).

Ali Fuat Paşa'nın görevden alınmış olması faaliyetlerini engellemek için yeterli olmadı. Mustafa Kemal Paşa'nın kumandayı terk etmeme buyruğunu yerine getirerek görevine devam etti. Çekmiş olduğu telgraflarda XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat imzasını kullanmayı sürdürdü. 9 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongresi'ne çektiği bir telgrafta Atif Bey'in tutuklanmasına değiniyordu. Ona göre İngilizlerin Eskişehir ve Afyonkarahisar'a yerleşmesi milli güçleri olumsuz etkileyecekti. Telgrafın sonlarında "Bu ahval karşısında Heyet-i Umumiye'nin temini selameti için buradan [Ankara'dan] mühim bir müfrezeyi de alarak Eskişehir'e hareket ediyorum. Oradaki tabur ve makineli tüfek bölüğünü alarak ve Eskişehir havalisindeki Kuva-yı Milliye'yi ve onun arzusunu ihsas edecek ve meseleyi mümkün olduğu kadar sulhen tesviye edeceğim" dedi. Onun bu mesajı, I. Eskişehir hareketinin ayak sesleriydi.

Mustafa Kemal Paşa aynı gün Ali Fuat Paşa'ya Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı'na atandığını bildirdi (Koçlu, 2010a, ss. 104-105).

Kiraz Hamdi Paşa, Ali Fuat Paşa'nın hareketlerini yakından takip ediyordu. 300 süvari ve birkaç milisle birlikte Ankara'dan yola çıktıklarını İstanbul'a bildirdi. 13 Eylül 1919 tarihinde Ali Fuat Paşa Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı olarak Sivrihisar'a geldi. Fiili işgalin dokuzuncu ayına gelindiğinde İngilizler buradaki asker sayısını artırmıştı. İstanbul hükümetinin emrindeki hem askeri kanat hem de sivil yöneticiler işgalcilerle iş birliği içerisindeydi. Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey de bu dönemde Kuva-yı Milliye'yi önlemekle uğraşıyordu (Koçlu, 2010a, s. 107).

Sivas Kongresi'nde Eskişehir'i temsil edenlerden biri olan Hüseyin Bey, Tarık gazetesine verdiği mülakatta, kendilerinin ittifakçılıkla yakından uzaktan alakalarının olmadığını ve sadece vatan kaygısıyla hareket ettiklerini belirtmiştir (Tarık, 12 Teşrinievvel 1919). Hüseyin Bey, Sivas Kongresi boyunca yemek ihtiyacının karşılanması konusunda faaliyet gösterdi ve beyannamelerin basılması için maddi destek sağladı (Sayılır, 2025, ss. 242-243). Delegelerin Sivas'taki faaliyetlerine paralel olarak Ali Fuat Paşa Eskişehir'i Milli Kongre'ye bağlanmak için çaba gösteriyordu (Yıldırım, 1998, s. 46). Bunun mümkün olması için İngilizleri Eskişehir'den uzaklaştırmayı şart olarak görüyordu. Ali Fuat Paşa 13 Eylül'ü 14 Eylül'e bağlayan gece son planlarını yaptı ve gerekli hazırlıkları tamamladı. I. Eskişehir Harekâtı sırasında Eskişehir'in çevreyle iletişimini kesmek adına başta Balıklı Köprüsü olmak üzere stratejik noktalardaki köprüler işlevsiz kılındı. Ali Fuat Paşa'nın elde ettiği başarılar, Eskişehir mutasarrıfını ve hükümetin emrindeki bazı komutanları oldukça ürküttü. Ali Fuat Paşa, Eskişehir halkını Kuva-yı Milliye birliklerinin yanına çekmeyi hedefliyordu. Bu amaç doğrultusunda Eskişehir'deki idari amirlere telgraflar göndererek İstanbul'la iletişimini kesmeyen Eskişehir hükümetiyle iletişimin kesilmesini talep etti (Koçlu, 2022, s. 46). İstanbul Hükümeti ise yaşanan gelişmelerin ardından XX. Kolordu'yu lağvedip yerine Kiraz Hamdi Paşa komutasında Eskişehir merkezli V. Kolordu'yu kurdu. XX. Kolordu'ya bağlı askerlere on beş gün içerisinde V. Kolordu'ya katılmaları, aksi takdirde isyancı sayılacakları duyuruldu. Fakat subaylar Ali Fuat Paşa'ya bağlılıklarını sürdürdüler (Güneş vd., 2007, ss. 168-170). Bu durum Eskişehir ve çevresinde Kiraz Hamdi Paşa'nın değil Ali Fuat Paşa'nın otoritesinin olduğunu göstermektedir.

Ali Fuat Paşa 20 Eylül 1919 tarihinde bir beyanname yayınladı. Beyannamesinde Eskişehir'e kavgaya için değil, milletlerin kendi geleceğine hâkim olmaları esasına uyarak milletin sesini Padişaha ve medeni âleme duyurmak için geldiklerini belirtti. Kuva-yı Milliye'nin doğmasını mevcut kabinenin yanlış politikalarına bağladı. İtilaf Devletleri adına

Eskişehir’de bulunan İngilizlerden tamamen milli ve dahili olan bu meseleye karışmamalarını istedi (Yıldırım, 1998, ss. 53-54).

Beyannamenin yayınlandığı gün İtilaf Devletleri’nin Eskişehir Kumandanı Arthur Solly-Flood, Ali Fuat Paşa’ya kendisiyle görüşmek istediğini bildirdi (Sarıkoyuncu vd., 2002, s. 24). İkili arasında görüşmenin yapılacağı yerle ilgili anlaşma sağlanamadı. Ali Fuat Paşa bir tuzak ihtimaline karşı Eskişehir’e gidip Arthur Solly-Flood’la aynı vagona girmek istemiyordu. Arthur Solly-Flood’un ısrarı üzerine Eskişehir-Hamidiye yolu üzerinde Yenihan köyünde görüşmeyi kabul etti. 21 Eylül 1919 günü görüşme yapıldı. Görüşmede İngiliz heyeti, Eskişehir başta olmak üzere İngiliz askerinin bulunduğu yerlere Kuva-yı Milliye’nin girmemesini ve İstanbul-Bağdat demiryolu hattına dokunulmamasını istedi. İngiliz askerlerinin demiryolu hattından ayrılmayacağına dair güvence verdi. Ali Fuat Paşa ise kendi bölgesindeki demiryollarına herhangi bir müdahalede bulunulmayacağını söyledi. Ayrıca milli hareketin amacının İtilaf kuvvetleriyle çatışmak değil, İstanbul’daki hükümeti değiştirmek ve Eskişehir’de milli iradeye uymayan mutasarrıfın yerine güvenilir birinin getirilmesini sağlamak olduğunu anlattı. Ali Fuat Paşa görüşmeyle ilgili hemen Heyet-i Temsiliye’ye bilgi verdi (Cebesoy, 1953, ss. 212-213; K. Yakut, 2022, ss. 48-51).

9 Eylül 1919-6 Ekim 1919 tarihleri arasında gerçekleşen I. Eskişehir harekâtı, Eskişehir’in yabancı kuvvetlerden kurtarılıp, Sivas’tan yükselen Milli Kongre’ye bağlanması için atılan bir adımdır. İngiliz işgali sona ermemiş olsa da Ali Fuat Paşa’nın başarısıyla sonuçlanan bu hareketin ardından Eskişehir’de Kuva-yı Milliye hâkim olmuş ve Milli Kongre’ye bağlılık bildirilmiştir (Sarıkoyuncu vd., 2002, s. 37). I. Eskişehir harekâtı sırasında işbirlikçi tutumundan vazgeçmeyen Mutasarrıf Hilmi bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir.

Mutasarrıf Hilmi Bey’in Ölümü

Eskişehir’in Milli Mücadele tarihinin karanlık sayfalarını oluşturan Mutasarrıf Hilmi Bey 1871 yılında Serez’de doğdu. Doğduğu şehirde idadi eğitimini tamamladıktan sonra Bursa’da memuriyet hayatına başladı. Memurluk hayatı boyunca Osmanlı Devleti’nin pek çok bölgesinde görev yaptı. 1919 yılının Ağustos ayında Eskişehir Sancağı’na mutasarrıf olarak atandı. Mutasarrıf Hilmi Bey’in Eskişehir’de görev yaptığı günlerde, Anadolu’da ulusal bilinç hızla artıyordu. Erzurum Kongresi’nde alınan kararlar uygulanmaya başlanmış, Sivas Kongresi’nin hazırlıklarına hızla devam ediliyordu. Damat Ferit Paşa kendilerine bağlı olarak çalışan valilere, mutasarrıflara ve komutanlara direktifler vererek Anadolu’da hızla yükselen milliyetçi güçlerin engellenmesini istiyordu. Mutasarrıf Hilmi Bey

hükümetin istekleri doğrultusunda faaliyet göstererek Eskişehir’de milli güçlere yönelik baskı ve zulüm uyguluyordu. Özellikle Ali Fuat Paşa’nın faaliyetlerini engellemek için yoğun çaba gösteriyor ve Kuva-yı Milliye birliklerine karşı tehditler savuruyordu. Ali Fuat Paşa’nın günden güne güçlenmesi ve halk tarafından desteklenmesi onu daha saldırganlaştırıyordu. Milli güçleri bastırmak için iç çatışmayı bile göze alıyordu (Koşlu, 2010b, ss. 432-436). Mustafa Kemal Paşa ultimatoma niteliğindeki bir telgrafla Mutasarrıf Hilmi’ye seslendi (Sevim vd., 2006, ss. 78-79): “...bu telgrafı alır almaz sizin de bir milletin bireyi olmak üzere hemen milli isteğe bağlanmanızı ve milli kongre bildirimlerine uyarak, var olan hükümet ile bağlantılarınızı keserek, bütün işlerinizde Temsil Heyeti’ne başvurmanızı hatırlatırız. Aksi takdirde milli isteğe az bir zaman bile karşı koyamayacaksınız. Sizden milli isteğe uymanızı rica ederiz.”

Mustafa Kemal Paşa’nın telgrafı Mutasarrıf Hilmi Bey’in milli güçlere karşı tavrını değiştirmeye yetmedi. Hilmi Bey milli güçlerle uzlaşmak bir yana, milli güçleri durdurmak için işgalci İngiliz kuvvetlerinden faydalanılmasını dile getirdi. Fakat Eskişehir’de günden güne Sivas kongresinde alınan kararlar uygulanıyordu. Seyitgazi ve Çifteler’in de İstanbul’la ilişkilerini kesmeyen yöneticilerle bağlarını koparması Hilmi Bey’i iyice endişelendirdi (Koşlu, 2010b, s. 437).

Seyitgazi ve Çifteler örneklerinden görüldüğü üzere Mutasarrıf Hilmi Bey’in bütün çabalarına rağmen Eskişehir halkı milli güçlerin yanında yer alıyordu. Mutasarrıf, sahip olduğu siyasi güce güvenerek bu bölgelerdeki asi olarak tanımladığı kişilerin kendisine teslim edilmesini ya da öldürülmesini istedi. Fakat bölge halkı mutasarrıfın bu isteğini yerine getirmeyerek milli güçlere desteğini sürdürdü. Bunun üzerine Mutasarrıf Hilmi Bey Dahiliye Nezareti’ne başvuruda bulunup Eskişehir’de sıkıyönetim ilan etmek istedi. Mustafa Kemal Paşa, bu davranışlarından dolayı Mutasarrıf Hilmi’yi “hain Ferit Paşa hükümetinin hizmetkârı” olarak görüyordu (Sevim vd., 2006, ss. 98-99; Koşlu, 2010b, s. 438).

Mutasarrıf Hilmi Bey, Damat Ferit hükümetine oldukça yakın olmasına rağmen sıkıyönetim talebine bir türlü yanıt alamıyordu. Kuva-yı Milliyeçiler, mutasarrıfa iki seçenek sunarak ya Kongre’ye bağlanmasını ya da Eskişehir’den ayrılmasını talep ediyordu. Hilmi Bey ise Kuva-yı Milliye birliklerine karşı silah kullanmayı dahi göze alıyordu. Onun bu cüretkarlığı karşısında Ali Fuat Paşa’nın yanıtıysa “Kuva-yı Milliye’ye karşı en ufak bir tecavüzün, en ağır şekilde cezalandırılacağı” oldu. Hilmi Bey kanunda yetkisi olmamasına rağmen sıkıyönetim kararı aldı (Koşlu, 2022, ss. 52-53). 1 Ekim 1919 tarihinde Mutasarrıf Hilmi Eskişehir’de yaşananları anlatmak için İstanbul’a gitmek istedi. Dahiliye Nezareti olağanüstü bir dönem yaşandığına vurgu yaparak,

mutasarrıfın kentten ayrılmamasını istedi. 3 Ekim tarihinde Damat Ferit Hükümeti'nin istifasıyla birlikte mutasarrıflık görevinden alınmış olsa da Mutasarrıf Hilmi görevini sürdürmeye çalıştı (Sarıkoyuncu vd., 2002, s. 39). 4 Ekim 1919 tarihinde jandarma korumasında öğle yemeği için evine giderken Hükümet konağının yakınında Akarbaşı mevkiinde silahlı saldırıya uğrayarak kolundan ve bacağından ağır yaralandı. Yaralı olarak evine gitse de birkaç saat sonra hayatını kaybetti (Koylu, 2010b, ss. 442-443).

Alemdâr gazetesi onun ölümünü şu sözlerle okurlarına duyurdu (Alemdâr, 27 Teşrinievvel 1335): “Birkaç kişi Eskişehir mutasarrıfı Hilmi Bey’i Eskişehir köprüsü üzerinde güpegündüz tabanca ile (v)urdu, öldürdü. Zavallı aile babası üzerine tabanca havale edildiği zaman iki ellerini havaya kaldırarak: «Etmeyiniz! (V)urmayınız! Ben bigünahım!» diye bağıırıyordu.” Alemdâr gazetesinde yayımlanan bu haber değerlendirilirken, gazetenin Milli Mücadele karşıtı siyasi kimliği mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Servet-i Fünun’da çıkan Süleyman Nazif imzalı bir yazıdaysa “Kuva-yı Milliye idare-i livayı ele aldıktan ve vazifesinas mutasarrıf İstanbul’a avdet için hazırlandıktan sonra arkadan kurşun atılmak suretiyle” öldürüldüğü belirtilmektedir (Servet-i Fünun, 6 Teşrinisani 1919). Bu yazıda idarenin Kuva-yı Milliye’ye geçmiş olduğuna vurgu yapılması, cinayetin milli güçlerin üzerine yıkılmak istendiğini göstermektedir. Bu ve benzeri tezler şüphesiz Kuva-yı Milliye’ye ve Heyet-i Temsiliye’ye saldırıların önünü açacaktır.

Süleyman Nazif Bey, Servet-i Fünun’da yazı yazmakla yetinmeyerek Mustafa Kemal Paşa’ya telgraf çekmiştir. Mustafa Kemal Paşa, kendisine çekilen telgrafa vermiş olduğu yanıtta “Hilmi Bey rahmetliyi tanımıyoruz. Kendisini öldürenlerle hiçbir ilgimiz yoktur ve olamaz. Öldürme olayı hakkında aldığımız bilgiler, milli harekete karşı koymaktan dolayı aşırı bir milliyetperver tarafından öldürüldüğünden ibarettir.” dedi ve cinayetin aydınlanması için milli kuvvetlerin bütün varlığıyla yardımcı olacağını belirtti (Sevim vd., 2006, s. 117). Mustafa Kemal Paşa’nın bu telgrafı çektiği 12 Ekim 1919 tarihinde Heyet-i Temsiliye bir karar aldı. Bu kararda söz konusu olayın “teessür ve teessüf” olduğu vurgulanmakta, olayın aydınlanması için Kuva-yı Milliye’nin yardımcı olacağı belirtilmektedir (Baykal, 2020, s. 17). Gerek Mustafa Kemal Paşa’nın telgrafı gerekse alınan karar katilin Heyet-i Temsiliye’yle ilişkili olduğu iddialarına yanıt niteliğindedir. Suikastın ardından derinlemesine tetkikat yapılmış olsa da katil yakalanamadı. Mutasarrıf Hilmi Bey’in ölümünün ardından şehre tamamen Kuva-yı Milliye egemen oldu (Koylu, 2010b, ss. 446-448).

Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Eskişehir’in Temsili

Eskişehir Kuva-yı Milliye örgütlenmesinin yoğun olduğu bir yer olmasına rağmen Sivas Kongresi’ne kadar bu şehirde

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti faaliyete geçmemişti. İzmir’in işgalinin sonrasında şehirde Müdafaa-i Milliye cemiyeti kurulmak istense de Dahiliye Nezareti buna izin vermemişti (Erşan, 2022, s. 96). Sivas Kongresi’nde alınan Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin birleştirilmesi kararı Eskişehir’de cemiyetin eksikliği hissettirdi. Mustafa Kemal Paşa’nın 19 Eylül 1919 tarihinde Heyet-i Temsiliye adına Belediye Reisi Hacı Veli Efendi’ye telgraf çekerek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Eskişehir şubesinin kurulmasını istedi. Bu talep üzerine cemiyet kurma çalışmaları hız kazandı. 7 Ekim 1919 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Eskişehir şubesi resmen kuruldu. Cemiyetin merkez heyetinde Mutasarrıf Vekili Muhasebeci Sabri Bey, Belediye Başkanı Hacı Veli Efendi, Müftü Mehmet Efendi, Dava Vekili Takiyüddin Bey, Köprülülü Halil Ağa, Şekerci Kazım Efendi, Siyahizâde Halil İbrahim Efendi, Hacı Hafız Ömer Efendi, Hacı Müslim Efendi ve Orman Müdürü Tahsin Efendi yer aldılar (K. Yakut, 2022, ss. 67-69). Eskişehir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulduktan sonra gerek Son Osmanlı Mebusan Meclisi gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi için yapılan seçimlerde aktif rol oynadı.

Mustafa Kemal Paşa Anadolu’ya adım attığı ilk günden itibaren yayımladığı beyannamelerde, çektiği telgraflarda ve yaptığı konuşmalarda milli iradenin önemine sürekli vurgu yaptı. Milli iradenin vücut bulmuş hali olan meclisin kapalı olmasını her fırsatta eleştirdi. Sivas Kongresi’nde yapmış olduğu bir konuşmada “...seri bir şekilde Meclis-i Mebusan’ı toplamak ve seçtirmek ve ona dayanacak bir hükümet kurmak mecburiyetindeyiz” dedi (E. Yakut, 2022, s. 117). Bu sözlerin işaret ettiği gibi Mustafa Kemal Paşa Meclis’in kapalı olmasını milli iradenin önündeki en büyük engel olarak görüyor ve vakit kaybedilmeden yeniden açılmasını istiyordu. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin istifa etmesinin ardından kurulan Ali Rıza Paşa hükümeti Mustafa Kemal Paşa’yla uzlaşma yoluna gitti. Bunun ilk göstergelerinden birisi olarak 7 Ekim 1919 tarihinde müntehib-i sanilerin belirlenmesiyle ilgili talimatname yayımlandı. Eskişehir’de mebus adayları arasında Belediye Reisi Hacı Veli Efendi, Hüsrev Sami Bey, Abdullah Azmi Bey, Muhiddin Celal Bey, Osman Kemal Bey, Lütfi Arif Bey, Edhem Nejat Bey, eski Belediye Reisi Halit Ziya Bey, Mehmet Refik Bey, Miralay Kazım Bey, İzzet Ulvi Bey, İstiklâl gazetesi başyazarı Rauf Bey, eski Belediye Reisi Mehmet Ali Bey ve eski Maliye Nazırı Abdurrahman Bey yer alıyordu (E. Yakut, 2022, ss. 118-121).

Heyet-i Temsiliye mebus adayları içerisinde Hüsrev Sami Bey’in seçilmesine büyük önem veriyordu. Zaten Hüsrev Bey 11 Eylül 1919 tarihinden itibaren Heyet-i Temsiliye üyelerinden birisiydi (Erşan, 2022, s. 91). Hüsrev Bey Sivas Kongresi’nde milliyetçi duruşuyla sivrilmiş bir kişidir. Sivas Kongresi’nde manda tartışmaları sürerken Mustafa Kemal Paşa Hüsrev Bey’e bu konudaki düşüncelerini sormuştu.

Hüsrev Bey, mandacılığın ülkenin bağımsızlığına aykırı olduğunu söyledikten sonra “Manda fikrine asla taraftar olamam. Parola hepimiz için birdir: Ya istiklal, ya ölüm.” demişti (Kansu, 2009, s. 236). Onun bu ve benzeri düşünceleri İstanbul’a mebus olarak gönderilmesini önemli kılıyordu. Ali Fuat Paşa çeşitli girişimlerde bulunarak Hüsrev Bey’in mebus olması için çaba gösterdi.

Mebus adayları arasında dikkat çekici isimlerden birisi Edhem Nejat’tır. Hazırlanan bir propaganda beyannameinde “Eskişehir Sancağında çok eser bırakan Edhem Nejat Bey, eski maarif müdürümüz, çiftçileri, işçileri kurtaracak çalışkan ve namuslu bir zattır. Mebus intihab edelim” sözleriyle Eskişehirli Edhem Nejat’a destek olmaya davet edilmiştir. Ayrıca Edhem Nejat’ın maarif müdürü olduğu dönemlerdeki Turan Numune Mektebi, Darülmualimin ve Mekteb-i Sultani’deki faaliyetleri hatırlatılmıştır (Yılmaz, 2012, s. 182).

1919 yılının Kasım ayının ortasında Eskişehir genelinde seçimler sonuçlandı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından desteklenen Belediye Reisi Hacı Veli Bey ve Abdullah Azmi Bey mebus olmaya hak kazandı. Heyet-i Temsiliye’nin mebus olması için yoğun gayret gösterdiği Hüsrev Bey ise seçimleri kazanamadı (E. Yakut, 2022, s. 125). Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nin ömrü sadece birkaç ay sürdü. Bu kısa faaliyet döneminde Misak-ı Milli kararlarının ilan edilmesi şüphesiz meclisin atmış olduğu en önemli adımdı. Fakat İtilaf Devletleri’nin Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesine tepkisi son derece sert oldu. 16 Mart 1920 tarihinde Osmanlı Devleti’nin başkenti olan İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edildi.

İstanbul’un işgal edilmesine karşı Heyet-i Temsiliye derhal harekete geçti. Anadolu demiryollarını elinde bulunduran ve bu sayede hızla Anadolu içlerine ilerleyebilecek İngilizleri, demiryollarını kullanmaktan mahrum bırakmak ve Yunan ordusuna karşı Batı cephesinin güvenliğini artırmak için Eskişehir ve Afyon’dan İngiliz birliklerinin çıkartılması kararlaştırıldı. Böylece II. Eskişehir Harekâtı olarak adlandırılan süreç başladı. XX. Kolordu Komutan Vekili Yarbay Mahmut komutasında Türk askerleri Eskişehir’i kuşattı. Bazı İngiliz askerleri tutuklanarak Ankara’ya getirildi. Türk ordusunun askeri hazırlıkları İngilizlerin Eskişehir’de tutunmasını olanaksız kıldı ve 20 Mart günü kenti boşalttılar. Böylece Eskişehir’in 423 gün süren İngiliz işgali dönemi son ermiş oldu (Yıldırım, 1998, ss. 78-80). Mustafa Necati İngiliz işgalinin sona erişini “Eskişehir’den büyük bir hezimetle ayrılan İngiliz kuvvetlerinin bir daha bu müşkül işe başlayamayacak derecede maneviyatları kırılmıştır.” sözleriyle değerlendirmiştir (Gökdemir, 2010, s. 340). İngilizler geri çekilirken bile milli güçlere zarar verme gayesi içerisinde olmuş ve Rum köylerine silah ve mühimmat dağıtmışlardır

(Gökdemir, 2010, s. 273).

İstanbul’un İngiliz işgaline uğramasının ardından Osmanlı Mebusan Meclisi kapatıldı. Mustafa Kemal Paşa bunun üzerine derhal faaliyete geçerek Ankara’da yeni bir Meclis açmak için çalışmalarına başladı. Ülke genelinde mebus seçimleri yapıldı. Ayrıca Osmanlı Mebusan Meclisi’nde görev yapan mebuslar da bu Meclise katılabilecekti. Milli iradeye verilen önemin bir göstergesi olarak isminde “Büyük Millet” vurgusunun yapıldığı bu Meclis 23 Nisan 1920 tarihinde faaliyete geçti. Edirne Mebusu Mehmet Şeref Bey’in bu Meclis için yapmış olduğu “Halâskâr, fedakâr, hamiyet ve feragatin timsali büyük vatanperver Türk Meclisi!” tanımlaması Meclis’in sahip olduğu özellikleri özetler niteliktedir (Mehmet Şeref, 2011, s. 273).

1920 yılında yapılan seçimlerde Mehmet Emin (Sazak), Eyüp Sabri (Akyol/Akgöl), Halil İbrahim (Sipahioğlu), Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Mehmet Niyazi (Çamoğlu) Eskişehir’den mebus seçildi. Bu beş kişiye Mebusan Meclisi’nde görev yapan Veli (Akbaşlı) ve Abdullah Azmi (Torun)’un eklenmesiyle I. TBMM döneminde Eskişehir’i yedi mebus temsil etti. Yedi milletvekilinin dördü Eskişehir doğumlu üçü ise Balkan göçmenidir (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2010, ss. 29-30).

İnönü Savaşları

1920 yılının sonbaharında Gediz Taarruzu’nun yarattığı sonuçlar Türk ordusunun yapılanmasını doğrudan etkiledi. Gediz Taarruzu öncesinde 17 Ekim 1920 tarihinde İsmet Bey Ali Fuat Paşa’yla Eskişehir’de taarruz planını müzakere etti. Bu müzakerenin Eskişehir’de yapılması şehrin milli mücadelenin erken döneminde dahi stratejik kararların alındığı “karargah” niteliğine sahip olduğunu göstermektedir. İsmet Paşa, ordunun yeni kurulmuş olduğunu, askerlerin yeterince eğitilmediğini ve cephanenin de eksik olduğunu gerekçe göstererek taarruzda başarı elde edilemeyeceğini öne sürse de Ali Fuat Paşa’yı ikna edemedi ve Gediz Taarruzu gerçekleşti. Fakat taarruzun ardından kalıcı başarı elde edilememiş olması, subaylara yönelik eleştirileri beraberinde getirdi. Hatta Eskişehir’de subayları protesto etmek için gösteriler düzenlendi (Burgaç, 2018, ss. 52, 57). Bu durum şüphesiz düzenli orduyla düzensiz birlikler arasındaki çekişmenin bir sonucuydu. İnönü Savaşları sırasında bu çekişme bambaşka bir boyuta ulaşacaktı.

Eskişehir’in fiili olarak savaşın yaşandığı bir karargaha dönüşmesi I ve II. İnönü savaşları (6-10 Ocak 1921 ve 23-31 Mart 1921) sırasında gerçekleşti. İnönü bu dönemde Söğüt’e bağlı bir nahiye idi (Adalıoğlu ve Demir, 2019, ss. 63-64). İnönü idari olarak Eskişehir’e bağlı olmamakla birlikte, coğrafi olarak Eskişehir’den ayrı düşünülemezdi. Mustafa

Kemal Paşa, savaştan bir ay önce Eskişehir'e gelerek cephedeki son durumu teftiş etmişti (Özlü, 2016, ss. 65-66). I. İnönü Savaşı'nda Türk ordusu Ethem birlikleriyle ve Yunan askerleriyle aynı anda "iki ateş arasında" mücadele etmek zorunda kaldı (Halıcı, 2021, s. 63). Savaş Türk ordusu için zafer Yunan ordusu içinse hezimetle sonuçlandı. Bu başarı TBMM'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın elini güçlendirmişti.

Savaş sırasında iki taraf arasında asker ve mühimmat sayısı bakımından büyük fark bulunuyordu. Yunan ordusunda 15.816 er, 12.500 tüfek, 270 hafif makineli tüfek, 120 ağır makineli tüfek ve 75 uçak; Türk ordusunda ise 8.500 er, 6.000 tüfek, 18 hafif makineli tüfek, 47 ağır makineli tüfek ve 2 uçak bulunuyordu (Halıcı, 2021, s. 67). Ama bu devasa farka rağmen iki taraf arasında hava mücadelesi sürüyordu. Havadaki mücadele sadece İnönü'yle sınırlı kalmamış doğrudan Eskişehir'in merkezini de etkilemişti. Yunan ordusu İnönü'de aldığı yenilginin ardından intikam duygusuyla hareket ederek Eskişehir'i uçaklarla bombaladı. 12 Ocak 1921 günü düşman tayyareleri ilk defa Eskişehir'e kadar geldi. Vecihi Hürkuş bir gün önce uçağını kaybetmişti. Bu nedenle Eskişehir'i bombalayan Yunan uçaklarıyla mücadele etme şansı olmadı. Saldırı sırasında istasyon binası ve sivil yerleşimler hedef alındı. 12 Ocak günü yapılan bu saldırıda Vecihi Hürkuş'un henüz 23 yaşındaki kardeşi Remziye ve eniştesi Binbaşı Bedri Bey vefat etti (Hürkuş, 2019, s. 90).

Yunan uçaklarının Eskişehir'i bombalamasına tanık olan kişilerden birisi de Behiç (Erkin) Bey'dir. Behiç Bey, savaşın sona ermesinin ardından Yunan uçaklarının Eskişehir istasyonunu bombaladığını söyler. Üstelik bu bombardıman kendisinin istasyonda bulunduğu bir zamanda gerçekleşmiştir. Bombardımandan şans eseri kurtulduğunu "Ben istasyonda dolaşıyordum; yapılmakta olan bir elektrik fenerini görmek için birkaç saniye durmamış olsaydım, bombaya hedef olacaktım. Çünkü bomba 20 metre önümde patladı ve orada bulunan bir sıhhiye vagonu hasara uğradı ve bir eczacı öldü" sözleriyle anlatır. Anılarının devamında emtia-i ticariye ambarı ve cephanelik dolu bir caminin yakınına da bombaların düştüğünü aktarmaktadır (Erkin, 2010, s. 204).

Vecihi Hürkuş ve Behiç Erkin'in anıları, Yunan ordusunun savaşta aldığı yenilginin ardından kin ve intikam duygusuyla Eskişehir'i bombaladığını göstermektedir. Elbette Yunan ordusunun tepkisi bu kadarla sınırlı kalmaz. I. İnönü Savaşı'nın intikamını almak üzere derhal yeni bir savaşın hazırlıklarına başlanır. Yeni savaş yine Eskişehir sınırları içerisinde İnönü'de olacaktır. Türk ordusu bu savaşta da büyük bir başarı gösterecek Yunan ordusunu yeniden bozguna uğratacaktır. Bu savaşın ardından Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya gönderdiği tebrik mesajı Milli Mücadele tarihimizin en önemli belgeleri arasında yer alır (Atatürk, 2010b, ss. 776-777): "Siz, orada, yalnız düşmanı

değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstila altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün en ücra köşelerine kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istila hırs-ı istilası, azim ve vatanseverliğinizin yalçın kayalarına başını çarparak paramparça oldu."

II. İnönü Savaşı'ndaki gelişmeler Eskişehirli taraflardan yakından takip edildi. Eskişehirli taraflar savaş sürecinde gazilere ellerinden gelen bütün desteği gösterdi. Yaralıları için para toplanarak onların ihtiyaçları karşılandı. Nefer ve subaylara zarf içine konulmuş beşer ve yirmişer lira veriliyordu. Ordunun ekmek ihtiyacını da Eskişehirli taraflar karşılıyordu. Şehirdeki demiryolu çalışanları kendi aralarında para toplayarak yaralıların tedavisinde kullanılması için Hilal-i Ahmer cemiyetine bağış yaptı (K. Yakut, 2022, ss. 174-175). Bütün bu örnekler Eskişehir halkının Tekalif-i Milliye emirleri yayınlamadan önce dahi milli yükümlülüklerini gönülden yerine getirdiğini göstermektedir. İnönü'de Türk ordusunun ikinci defa zafer elde etmesi Eskişehirli tarafları sevince boğdu.

II. İnönü Savaşı'nın TBMM'ye en önemli yansımalarından birisi Antalya mebusu Rasih Efendi'nin 2 Nisan 1921 tarihli kanun teklifidir. Bu kanun teklifinde Eskişehir'in isminin Ensariye olarak değiştirilmesi önerilmektedir. Rasih Efendi bu öneride bulunurken Eskişehir halkının İslam'ın ensarı vasfına layık olduğunu vurgulamıştır. Kanun teklifi üzerine söz alan Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Bey, Rasih Bey'in teveccühüne teşekkür etmiş, Eskişehir'in isminin değiştirilmemesi gerektiğini söyleyerek takririn geri çekilmesini rica etmiştir. Bunun üzerine Rasih Efendi takririni geri çekmiştir (Şaşmaz, 2014, s. 253). Böyle bir kanun teklifinin verilmiş olması bile Eskişehirli tarafların Milli Mücadele'ye ilk günden itibaren sahip çıktıklarını kanıtlar niteliktedir.

Yunan Ordusu Eskişehir'de

İnönü Savaşları'nın ardından Yunan ordusu kaybolan itibarını toparlamak için büyük bir saldırı hazırlığına başladı. Yunan Hükümeti'nin bu dönemdeki gayesi önce Afyon ve Eskişehir tren hattını, sonrasında Ankara ve Konya'yı ele geçirerek Mustafa Kemal Paşa'nın direnişini bertaraf etmektir (Erdem, 2010, s. 365). Bu gaye doğrultusunda faaliyet gösteren Kral Konstantin ordusunu yakından denetlemek için İzmir'e geldi. Onun İzmir'e kadar gelmesi Yunan ordusunun moral gücünü artırdı.

Yunanlar bu dönemde Eskişehir'i Türk ikmal merkezi olarak görüyordu (Erdem, 2010, s. 393). Bu nedenle Eskişehir'in ele geçirilmesi Türk ordusunun can damarlarını kesmek anlamına gelecekti. 10 Temmuz 1921 tarihinde Yunan ordusu harekete geçti. 13 Temmuz'da Afyon, 17 Temmuz'da Kütahya işgal edildi. 18 Temmuz günü sabah saatlerinde Mustafa Kemal Paşa Batı cephesi karargâhının bulunduğu Karacahisar Köyü'ne gitti ve burada savaşın artık

kaybedilmiş olduğuna tanık oldu. Bunun üzerine daha fazla kayıp vermemek için Eskişehir'in boşaltılmasına ve ordunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesine karar verdi (K. Yakut, 2022, s. 181).

Halide Edip, Türklerin şehri boşaltmasını "Tren düdüğünü çaldı. Karanlıkta harekete başlayınca, Anadolu'nun bir başka perdesinin kapanmış olduğunu hissettim." sözleriyle ifade eder (Adivar, 2009, s. 209). Kapanan bu perdenin yeniden açılması ise Türk ordusunun Büyük Taarruz'da elde edeceği zaferle olacaktır. Eskişehir'i terk eden Türkler, başta Ankara ve Kayseri olmak üzere Anadolu'nun içlerine doğru göç etmişlerdir.

Türklerin büyük bir kısmı korku ve telaş içerisinde şehri boşalttıktan sonra 19 Temmuz günü akşam saatlerinde Yunan askerleri Eskişehir'e girmeye başladı. Şehirde kalan Türkler evlerinden çıkmaya korktukları için sokaklar bomboştu. Rumlara ve Ermenilere ait birkaç dükkan dışında ticarethaneler kapalıydı. Yunan ordusu işgalden hemen sonra bir bildiri yayınlarak işgal ettikleri topraklarda din ve ırk ayrımı gözetmeden eşitlik, adalet ve hürriyet için çaba göstereceklerini açıkladı. Ancak Türklerin üzerindeki baskı günden güne arttı. Eskişehir bu dönemde Yunan ordusunun merkezi konumuna gelmişti. Kral Konstantin ele geçirilen bu bölgeye gelip bizzat askerlerini denetledi. Kral Konstantin'in ziyareti sırasında evlerden halılar zorla toplanarak yollara ve Kralın kaldığı konağa serildi (K. Yakut, 2022, ss. 182-191).

Mustafa Kemal Paşa, Kütahya-Eskişehir savaşlarının ardından sert eleştirilere maruz kaldı. Bu eleştirilere daha fazla sorumluluk üstlenerek yanıt verdi. Başkomutanlık kanunuyla birlikte istediği yetkileri üzerine aldı. Bu yetkilere dayanarak Tekalif-i Milliye emirlerini yayınladı. Ankara'da bu gelişmeler olurken, ilk amacına ulaşarak İzmir-Afyon-Eskişehir hattını tamamen ele geçiren Yunan ordusu için sıra ikinci amaç olan TBMM'yi dağıtmaya gelmişti. Yunan ordusu 14 Ağustos 1921 tarihinde taarruza geçti ve birkaç gün içerisinde Sivrihisar ve Mihalicçık işgal edildi (K. Yakut, 2022, ss. 197-200). 23 Ağustos günü ise iki ordu arasında Sakarya Savaşı başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaş kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz" direktifiyle Türk ordusu Yunan ordusunu bozguna uğrattı. Türklerin elde ettiği bu zafer Yunan ordusunun zaten az olan savaş azmini iyice kırmıştı. Özellikle Yunan ordusundaki sol görüşlü askerler Başbakan Gounaris'e karşı protestolar düzenledi. Eskişehir'deki Yunan askerlerinin de bu protestolara katıldığı bilinmektedir. Yunan ordusunun hezimete uğraması, Eskişehir'de Türklerin barınmasını çok daha zorlaştırdı. İstanbul'a giden Rumlar bile Yunan ordusunun Türklere yaptıklarını söylemekten utanır hale geldiler (Güneş vd.,

2007, ss. 232-233). Sakarya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal otoritesinin pekişmesidir. Savaş sürecinde İtilaf Devletleri kamuoyunda sıkça dile getirilen "Kemalistler gücü elinde tutabilecek mi?" sorusu, Türk ordusunun Sakarya'daki zaferinin ardından büyük ölçüde önemini yitirmiştir (Kırışman, 2023, s. 166).

Yunan işgalinin kente etkilerinden birisi Milli Kütüphane'nin talan edilmesi olmuştur. 1917 yılında İttihat ve Terakki'nin izlediği kültür politikasının bir sonucu olarak Eskişehir'de açılan bu kütüphane, Yunan işgali zamanında büyük zarar görmüş ve kitapların çok az bir kısmı kalmıştır (K. Yakut, 2015, s. 177). Eskişehir'in işgali toplumsal hafızada silinmeyecek izler bıraktı. İşgalle birlikte şehri terk edenler, 1922 yılının Temmuz ayında işgalin yıl dönümünde Hacı Bayram Veli Camiinde mevlid-i şerif okuttular (Güneş vd., 2007, s. 225). Ayrıca o günlerde kaleme alınan İzzet Ulvi imzalı bir şiir dönemin ruhunu çok iyi yansıtmaktadır (Hâkimiyet-i Milliye, 19 Temmuz 1338):

Al sancağa hasret kaldık
Kaygılara yasa daldık
Zalimlerden çok bunaldık
İmdat senden şanlı ordu
Aman, kurtar güzel yurdu!

Katil Yunan can yakıyor,
Camilere haç takıyor,
Porsuk suyu kan akıyor,
İmdat senden şanlı ordu
Aman, kurtar güzel yurdu

Eskişehir şimdi viran
Ne ırz kaldı, ne mal, ne can
Ah yok mudur, can kurtaran?
İmdat senden şanlı ordu
Kurtar artık güzel yurdu

26 Ağustos 1922 sabah taarruza geçen Türk ordusu kısa sürede Yunan ordusunu bozguna uğrattı. Bu ani bozgun, Yunan ordusunun bütün dengesini bozmuş ve askeri birlikler arasındaki iletişim ağını neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştı. 28 Ağustos günü Eskişehir'de konuşlanmış olan Yunan birlikleri Bursa'ya doğru çekilmeye başladı. Geri çekilme 31 Ağustos gününe kadar devam etti. Yunan ordusu geri çekilirken, geçtiği köy ve kasabaları yakıp yıkiyordu (K. Yakut, 2023, ss. 18-20).

1 Eylül günü İkinci Ordu'ya bağlı birlikler Seyitgazi'deki bütün Yunan askerlerini çekilmeye zorlamış ve Seyitgazi işgalden kurtarılmıştı. Seyitgazililer 1 Eylül sabahı uyandıklarında onlar için işgal günleri artık sona ermişti.

Seyitgazi’den çekilen Yunan birlikleri Eskişehir’e doğru ilerlemiş olsa da 2 Eylül sabahı Türk ordusu Eskişehir’e girmeye başladı. Öğleye doğru Eskişehir’de bulunan Yunan birlikleri kontrol altına alınmış durumdaydı (K. Yakut, 2023, s. 20).

Eskişehir artık “özgür” ama “yanık” bir şehir olmuştu. Yunan ordusu geri çekilirken Tuz ve Tahıl Pazarı, Köprübaşı, İhsaniye, Hoşnudiye mahallelerini tamamen yakıp yıkmıştı. Sivrihisar caddesi, Hacı Alaybey Mahallesi ve Akarbaşı Mahallesi ise kısmen yanmıştı. Bu büyük yangın sırasında 3.000’den fazla ev ve dükkân kullanılamaz hale gelmiştir. Üstelik yangınlar sadece şehir merkeziyle sınırlı kalmamış, Seyitgazi ve Mihaliççık başta olmak üzere pek çok yerde Yunan askerleri tarafından yakılmıştır (Koylu vd., 2015, s. 30). Yunanistan’ın aldığı yenilginin ardından uyguladığı bu imha politikası sadece Eskişehir’i değil, bütün Batı Anadolu’yu kül yığını haline getirmiştir.

Sonuç

Eskişehir, Milli Mücadele yıllarında savaşın askeri, siyasi ve toplumsal boyutlarının kesiştiği stratejik bir merkez olmuştur. Mondros Mütarekesi’nde geçen ve İtilaf Devletleri’nin işgaline açık hale gelen “herhangi bir stratejik nokta” ibaresi Eskişehir’i de işaret ediyordu. Anadolu içlerine egemen olmak için Eskişehir bir kavşak noktası olarak görülüyordu. İngilizlerin daha 22 Ocak 1919 tarihinde Eskişehir tren istasyonunu işgal etmesi İtilaf Devletleri’nin bu şehre verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Eskişehirliiler İngiliz işgalinden hoşnut olmamış ve işgalci birliklerle halk arasında çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Milli bir bilince sahip olan Eskişehir halkı Kurtuluş Savaşı’nın ilk günlerinden itibaren Kuva-yı Milliye birliklerine destek olmuş ve işgallere tepki göstermiştir. Özellikle işbirlikçi kimliğiyle tanınan Mutasarrıf Hilmi Bey’e yönelik şehirdeki tepkiler, Eskişehir halkının Milli Mücadele’den yana konumlandığını göstermektedir. Kuva-yı Milliye birliklerinin bir başarısı olarak Eskişehir’deki İngiliz işgali 20 Mart 1920 tarihinde sona ermiştir. Mustafa Kemal Paşa Eskişehir’e birçok kez gelerek ordunun durumunu yakından takip etmiştir. İngiliz işgali sona ermiş olsa da Batı Cephesi’nde yaşanan bütün gelişmeler Eskişehir’i ve Eskişehirliileri doğrudan etkilemeye devam etmiştir. Eskişehir, Yunanistan için stratejik açıdan önemliydi. Çünkü bu şehir Ankara’ya giden yolun kilidi olarak görülüyordu. Ankara’yı ele geçirmek isteyen Yunan ordusunun ilk hedeflerinden birisi Eskişehir’e egemen olmaktı. Kütahya-Eskişehir Savaşlarında Türk ordusu aldığı yenilginin ardından stratejik bir geri çekiliş yapmış ve 19 Temmuz 1921 tarihinde Eskişehir Yunan askerleri tarafından işgal edilmiştir. Şehrin önce İngilizler daha sonra ise Yunan askerleri tarafından işgal edilmiş olması, Eskişehirliilerin farklı nitelikte iki ayrı işgale tanık olmalarına neden olmuştur. Şehirdeki İngiliz işgali daha çok sembolik

ve ulaşım ağını kontrol etme amacı güderken, Yunan işgali ise şehirdeki bütün yapıyı kökten değiştirmiş ve halk büyük zorluklar yaşamaya başlamıştır. Yunan askerleri bir yılı aşkın bir süre boyunca Eskişehir’e egemen olmuştur. Türk ordusunun Büyük Taarruz’da elde ettiği zaferle birlikte 2 Eylül 1922 tarihinde Eskişehirliiler özgürlüğe kavuşmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir’i sadece düşman işgalinden kurtarmakla kalmamış, hızlı ve planlı atılan adımlarla Milli Mücadele’nin stratejik merkezlerinden biri olan Eskişehir’in küllerinden yeniden doğmasını sağlamıştır. Bu nedenle 2 Eylül günü Eskişehir için adeta bir doğum günüdür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., DH. ŞFR., 632/62

BOA., DH.KMS., 53/13

Süreli Yayınlar

Alemdâr

Anadolu

Duygu

Hâkimiyet-i Milliye

İleri

Memleket

Tarik

Tasvir-i Efkâr

Servet-i Fünun

Vakit

Zaman

Kitaplar ve Makaleler

Adalıoğlu, H. H., & Demir, S. (2019). *Eskişehir İli Yerleşim Adlarına Göre Selçuklu ve Osmanlı İzleri (11.-16. Yüzyıllar)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eskişehir Kitapları.

- Adivar, H. E. (2009). *Türk'ün Ateşle İmtihani*. Can Yayınları.
- Alkan, M. (2021). "Hüseyin Rauf (Orbay) (1880-1964)", *Atatürk Ansiklopedisi*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Atatürk, M. K. (2010a). *Nutuk-Söylev*. Cilt 1. Türk Tarih Kurumu.
- Atatürk, M. K. (2010b). *Nutuk-Söylev*. Cilt 2. Türk Tarih Kurumu.
- Aydemir, Ş. S. (1985). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922*. Cilt 3. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (2011). *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*. Cilt 1. Remzi Kitabevi.
- Aykanat, B. Ç. (2022). "İzmir'in İşgali ve Eskişehir'deki Yansımaları", *100. Yılında Milli Mücadele ve Eskişehir*. Ed. K. Yakut, N. Gürboğa. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Baykal, B. S. (2020). *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Türk Tarih Kurumu.
- Burgaç, M. (2018). Gediz Taarruzu ve Sonuçları. *History Studies*, 10(1).
- Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele Hâtıraları*. Vatan Neşriyatı.
- Erdem, N. (2010). *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*. Derlem Yayınları.
- Erkin, B. (2010). *Hâtırat*. Yay. Haz. A. Birinci. Türk Tarih Kurumu.
- Erşan, M. (2022). "Eskişehir'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kurulması, Örgütlenmesi ve Çalışmaları", *100. Yılında Milli Mücadele ve Eskişehir*. Ed. K. Yakut, N. Gürboğa. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökdemir, O. (Yay. Haz.) (2010). *İzmir'e Doğru*. İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Güçlü, M. (2011). İzmir'in İşgaline Tanık Bir Zatin Kaleminden: 'İzmir'de Neler Oldu? 1336/1920' Kitapçığı Üzerine. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(22).
- Güneş, İ., Yakut, K. (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840-1923)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Halıcı, Ş. (2021). "İnönü Zaferi", *100. Yılında İnönü Savaşları*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Hürkuş, V. (2019). *Bir Tayyarecinin Anıları*. Yay. Haz. G. H. Şarman, S. H. Maxon. Yapı Kredi Yayınları.
- Kansu, M. M. (2009). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. 1. Cilt. Türk Tarih Kurumu.
- Karabekir, K. (2022). *İstiklal Harbimiz*. Cilt 1. Yapı Kredi Yayınları.
- Kaya, M. (2022). "İzmir'in İşgaline Karşı İlk Büyük Tepki: Maşatlık Mitingi (14-15 Mayıs 1919)", *100. Yılında Milli Mücadele ve Bandırma'da Son Kurşun*. Ed. M. Karayaman, C. Şahin, R. Yavuz, S. F. Karacakaya. Palet Yayınları.
- Kaya, M. (2024). *Gazeteci ve Siyasetçi Kimliğiyle Haydar Rüştü Öktem (1885-1951)*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Kırışman, M. (2023). Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa Çatışmasının Fransız Kamuoyundaki Algılanış Biçimi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 44.
- Koylu, Z. (2010a). *Esaretten Özgürlüğe 423 Gün İngiliz İşgalinde Eskişehir*. Eskişehir Ticaret Odası Yayınları.
- Koylu, Z. (2010b). Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in Öldürülmesi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 45 (Güz 2010).
- Koylu, Z. (2022). "İngiliz İşgalinde 423 Gün", *100. Yılında Milli Mücadele ve Eskişehir*. Ed. K. Yakut, N. Gürboğa. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Koylu, Z., & Birgün, M. (2015). *Eski Bir Şehrin Hikayesi 1923-1938*. Eskişehir Ticaret Odası Yayınları.
- Kurmuş, O. (1974). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Bilim Yayınları.
- Mehmet Şeref (2011). *Birinci Millet Meclisi*. Yay. Haz. T. Lüleci. Yeditepe Yayınları.
- Özlü, H. (Yay. Haz.) (2016). *Millî Mücadele Albümü*. Genelkurmay Basımevi.
- Sarıkoçuncu, A., Önder, S., & Erşan, M. (2002). *Millî Mücadelede Eskişehir*. Osmangazi Üniversitesi Yayınevi.
- Sayılır, B. (2025). "Eskişehir'den Sivas Kongresine Katılan Delegeleler", *Sivas Kongresi'ne Delege Gönderen Şehirler Çalıştayı Bildirileri 3 Eylül 2024*. Ankara: Nobel Bilimsel.
- Sevim, A., Öztoprak, İ., & Tural, M. A. (Yay. Haz.) (2006). *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Soysal, İ. (2000). *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*. Cilt 1. Türk Tarih Kurumu.
- Şaşmaz, M. (2014). *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*. Cilt 6. Türk Tarih Kurumu.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2010). *TBMM Albümü 1920-2010*. Cilt 1. Ed. S. Yıldırım, B. K. Zeynel. TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). *28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri*. Fasikül 1. Hüsnütabiat Matbaası.
- Yakut, E. (2022). "Birinci TBMM'nin Açılması ve Eskişehir'in Temsili", *100. Yılında Milli Mücadele ve Eskişehir*. Ed. K. Yakut, N. Gürboğa. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yakut, K. (2015). *Modern Eskişehir'in Doğuşu (1923-1938)*. Kebikeç Yayınları.
- Yakut, K. (2022). *Eskişehir'de İşgal ve Direniş*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yakut, K. (2023). *Eskişehir'in Kurtuluşu*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Yazıcı, S. (Der.) (2015). *Milli Egemenlik Belgeleri*. TBMM Basımevi.
- Yıldırım, İ. (1998). *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Eskişehir (22 Ocak 1919-20 Mart 1920)*. Eskişehir Büyükşehir Belediyesi.
- Yılmaz, Y. (2012). *Turancı Sosyalist Ethem Nejat*. İleri Yayınları.

EK

Mutasarrıf Hilmi Bey'in Servet-i Fünun'da çıkan fotoğrafı, Servet-i Fünun, 6 Teşrinisani 1919.